

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORUNDA MÜASİR BANK
XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ABBASLI TƏBRİZ AKİF

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ____ ” _____ 20__-ci il

**“AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORUNDA MÜASİR BANK
XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 600

Magistrant
Abbaslı Təbriz Akif oğlu

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seyfullayev İ.Z.

Elmi rəhbər
i.ü.f.d., Bədəlov. E.Ş

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Y.A.

BAKİ – 2019 –cu il

Summary

Relevance of the research: Modernization and development of banks' activity in the contemporary period is always topical. In line with the requirements of market relations, the economic reforms require further improvement of the bank's activity, based on new principles.

Purpose and Objectives of the Research: The main purpose of the dissertation is to investigate and identify the Bank's services market and its features. However, the main objective here is to show how important the operations of the banks are in the development of the country's economy, to develop scientifically justified proposals and recommendations on the comprehensive study of the current state of financial relations in the world and foreign exchange market, the money market, the interbank market.

Used research methods: Theoretical experimental data analysis and practical sources of research were used to write dissertation work.

Research Information: The economic literature has been addressed to the legislation of the Republic of Azerbaijan, decrees of the President of the Republic of Azerbaijan, the Civil Code, the Tax Code and relevant instructions of the Ministry of Taxes in the coverage of a number of issues mentioned in the dissertation.

Research Restrictions: The lack of comprehensive statistical information on the website of many banks creates limitations for research.

The results of the research: Studying proposals by the Central Bank and commercial banks in the master dissertation may lead to the strengthening of inter-bank competition in the country by improving the participation of foreign investors in the country's banking sector, and strengthening the banks' relationships with the real sector.

Scientific and practical significance of the results: The features of the banking services market have been studied in the master dissertation, the main problems that exist here are disclosed, and ideas have been put forward.

Key words: Banking sector, electronic banking, internet banking, modern banking system

İxtisarlər və işarələr

İKT İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları

ÜDM Ümumdaxili məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
FƏSİL 1. BANK SİSTEMİ VƏ BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN İQTİSADI-HÜQUQİ ƏSASLARI	9
1.1 Müasir bank xidmətlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri	9
1.2 Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları	18
FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA BANK XİDMƏTLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	25
2.1 Bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili	25
2.2 Azərbaycanın bank sistemində bank əməliyyatlarının təşkilinin tədqiqi	40
FƏSİL 3. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANK XİDMƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	52
3.1. İnnovativ bank xidmətlərinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və Azərbaycanda tətbiqi	52
3.2. Azərbaycanda müasir bank xidmətləri bazarının inkişaf istiqamətləri	55
3.3. Azərbaycanda elektron bankçılığın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	63
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI	77
ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI	77
DİAQRAMLARIN SİYAHISI	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bank xidmətləri bazarı elə bir bazardır ki, burada əmtəə pul, kredit və digər bank xidmətləridir. Bununla əlaqədar olaraq bank bazarını pul-kredit bazarı kimi də səciyyələndirmək olar. Pul-kredit bazarı müasir pul-kredit siyasətinin institut əsasına aid edilir, çünki o iqtisadiyyatda pul-kredit tənzimlənməsinin bazar modelinin mühüm həlqəsidir. Azərbaycanda bank infrastrukturunu qurulduğu, kommersiya banklarının inkişaf mərhələsində olduğu bir dövrdə bank xidmətləri bazarının araşdırılması prioritet istiqamətlərdən biridir. Odur ki, bank xidmətləri bazarının və onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi günün aktual məsələsidir.

Problemin qoyulması və öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda bank sektourunda olan çatışmazlıqlar, dayanıqsız iqtisadi şəraitin təhlili tədqiqatın əsas problemi olaraq seçilmişdir.

Bank xidmətləri bazarı və onun xüsusiyyətlərinə aid dünya ölkələrində və Azərbaycanda bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu istiqamətdə D.Bağırovun, M.Həsənlinin, M.M.Sadıqovun, R.A.Bəşirovun, R.M.Rzayevin, M.M.Bağırovun, A.Kərimovun, Z.F.Məmmədovun, E.M.Sadıqovun tədqiqatlarını göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Bank xidmətləri bazarı və onun xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı sadalanan vəzifələr qarşıya qoyulmuş və öyrənilmişdir:

- bank bazarını araşdırmaq;
- bank bazarı iştirakçılarına ümumi xarakteristika vermək;
- bank xidmətləri bazarının quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini öyrənmək;
- bank, maliyyə və pul bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsini səciyyələndirmək;
- bank bazarının quruluşunu və qanunauyğunluqlarını təhlil etmək;
- bank xidmətləri sferasında rəqabəti öyrənmək və araşdırmaq;

- bank xidmətləri bazarında rəqabətin formalarını müəyyənləşdirərək ətraflı şərh etmək;
- bank xidmətləri bazarının inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini bank xidmətləri bazarının nəzəri və praktiki məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə müasir şəraitdə bank xidmətləri bazarının formalaşması xüsusiyyətləri və təhlili ilə bağlı elmi-nəzəri məsələlərin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin yazılmasında elmi araşdırma, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma, statistik nəticələrin işlənməsi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Dissertasiya işində informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, Qiymətli Kağızlar Komitəsinin, Azərbaycan Banklar Birliyinin məlumatlarından, xarici dövlətlərin və Azərbaycanın dövrü mətbuatının təhlili üzrə məqalələrdən və internet materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını dövlətin iqtisadi və sosial inkişaf strategiyası və proqramından irəli gələn müddəalarla yanaşı, dünyanın və ölkəmizin aparıcı iqtisadçı alimlərinin əsərləri, onların bank xidmətləri bazarının təkmilləşdirilməsi haqqında nəzəri və təcrübi fikirləri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Dissertasiya işi yazılarkən ədəbiyyat çatışmazlığı, yeni nəşrlərin xarici dildə olması bir tədqiqat üçün məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasında bank xidmətləri bazarının xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, burada mövcud olan əsas problemlər aşkara çıxarılmış, onların həlli haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür.

Bundan başqa tədqiqat işi yazılarkən bir çox elmi yeniliklərin əldə olunduğu da vurğulanmalıdır.

Tədqiqat işinin hazırlanması prosesində aşağıdakı elmi yeniliklər müəyyən edilmişdir:

- Dünya təcrübəsini öyrənmək, bilirik ki, bankların xüsusi xidmətləri müxtəlif hallarda istifadə olunur;

- Bank bazarının əsas filialları kommersiya banklarıdır, lakin bir çox qeyri-bank maliyyə-kredit təşkilatları və qeyri-maliyyə təşkilatları bu filiallarla rəqabət aparırlar.

- Lider bank xidmətləri, bank hesabları və kassa xidmətləri; faktoring xidmətləri; lizinq xidmətləri; etibarlı xidmətlər.

- Bank xidmətləri bazarının inkişafının iki istiqaməti müəyyən edilmişdir. Bunlardan birinci istiqaməti artıq mövcud olan bank xidməti və əməliyyatları növlərinin təkmilləşdirilməsidir. Bank xidmətlərinin inkişaf etdirilməsində ikinci böyük istiqamət müştərilər üçün prinsipcə yeni, əvvəllər tətbiq edilməyən xidmətlərin təşkil edilməsidir. Bu istiqamət bir çox banklarda bank siyasətinin müəyyən həlqəsinə çevrilir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi xülasə, giriş, üç fəsil, 7 paragraf, nəticə və təkliflər, eləcə də ədəbiyyat siyahısından ibarət olub 77 səhifədən ibarətdir.

FƏSİL 1. BANK SİSTEMİ VƏ BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN İQTİSADI-HÜQUQİ ƏSASLARI

1.1 Müasir bank xidmətlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Analiz üçün bank mənşəyi barəsində yığılan materialların nəzərdən keçirilməsi şübhəsiz mühüm rol oynayır. Lakin sırf bu materiallar bank anlayışının mənasının aydınlaşdırılmasına yaxınlaşdırsa belə, yenə də bu sferada aydın olmayan məqamlar hələ də qalır.

Bank idarələrinin iş sferası fərqli-fərqlidir. Banklar çağdaş cəmiyyətdə əməliyyatların fərqli-fərqli növlərini əhatə edirlər. Onlar təkcə pul dövriyyəsinə və kredit əlaqələrini orqanizə etmir, həmçinin xalq təsərrüffat sferasını sərmayələşdirir, qiymətli kağızların üzrə alqı-satqıları reallaşdırır, bəzi vəziyyətlərdə isə vasitəçi münasibətlər qurur və əmlakın idarə olunmasını əhatə edir. Kredit idarələri qanunverici və xalq təsərrüffatı proqramlarının müzakirəsində iştirak edir, məsləhətləşmələri realizə edir, statistikanı qurur, əlavə müəssisələrə yiyələnmiş olur. Bu faktorlara əsasən fəaliyyətlərinin bəzi tiplərini digər müəssisələrdə həyata keçirildiyindən, bankların əsas xassələri haqqında deyil, onların çox funksiyahlığı üzrə son nəticə almaq olar (M.F.Əliyev, 2011).

Hüquqi və iqtisadi nöqteyi nəzərindən bankın mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına baxmaq olar. Hüquqi halda «funksiyalar» və «bank əməliyyatları» kimi anlayışlar ilkin vacibliyyətə malik olur. Burada söhbət qanunvericiliyə müvafiq şəkildə bank əməliyyatı ilə əlaqədar funksiyalardan və əməliyyatlardan gedir.

Hüquqi tərəfin vacibliyinə əlavə olaraq, bankın mahiyyəti qanun, normativ akt, bankın həyata keçirtməli olduğu əməliyyatlarla təyin olunmadığından bankın mahiyyəti problemi hələdə müəmmalıdır. İşin iqtisadi tərəfi bankın mahiyyətini təyin edir.

Tarixi qanunauyğunluqlar, dəyişməz ənənəvi sazişlər bankın mahiyyətinin analizində diqqətə alınmalıdır (valyuta mübadiləsini, əməliyyatları, kreditləşdirməni, hesablaşmaları saxlayaraq). Eləcədə, iqtisadi konyuktura, ictimai

infikişafın müəyyən mərhələsinin xüsusiyyətləri ilə şərtləşdirilən cəhətləri ayırd etmək vacibdir. Bütövlükdə bankın mahiyyətinin istənilən digər təzahür kimi qavranması üçün, ilk növbədə bankın nə ilə məşğul olması, onun əvvəl və sonra hansı əməliyyatları yerinə yetirməsi, hansı keyfiyyətlərə malik olması kimi suallara cavab tapmaq lazımdır.

Bankın mənası haqqında məsələnin aydınlaşdırılması bank işinin xarakteristikasının təsadüfi toplumunun analizi deyil, metodoloji nöqteyi nəzərdən qoyulmuş müəyyən suallara həll tələb edir. Bu tələbləri yerinə yetirmədən bankın mahiyyətinin tərfi məqsədli təmayülünü itirir, bütün mühümlüyü ilə bankın real mahiyyətini gizlədən qlobal problemləri aydınlaşdırmayan və bankın həyata keçirdiyi əməliyyatların tiplərinin təsviri zamanı analizi bitir.

Bəzi metodoloji tələblərə riayət etmək bankın mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırarkən mühümdür.

1) İstənilən bankın bu və ya başqa müştəri üçün həyata keçirdiyi əməliyyatları gözdən keçirərək mahiyyətini başa düşmək çətindir. Bank istənilən anda bəzi bank əməliyyatlarını həyata keçirtməyə də bilər. İstənilən müştəri xidmətlərin yalnız məhdud sayından yararlanmaq hüququna malik olsa da, bank bununla bank kimi işini saxlamır. Analizdə ayrıca götürülmüş bankın əməliyyatlarından təcrid olunma mütləqdir. Onun burada mahiyyəti abstraktır və o bütövlükdə bankın real işinin xarakteristikasını əhatə edir. Bu səbəbdən, mahiyyəti makrosəviyyədə, yəni müəyyən bankların faktiki işinin istənilən tiplərini əhatə etməklə iqtisadiyyatla bağlı əlaqədə gözdən keçirmək məqsədə uyğundur.

2) Bankın mahiyyəti özünün tipindən, yəni gözdən keçirilən bankdan: onun ixtisaslaşmış və ya universal, kommersiya və ya emissiya, regionlar arası və ya yerli bank, fərdi və ya hökumət olub - olmamasından asılı olmayaraq vahiddir. Amma bu hər bir bankların təcrübədə müvafiq olmaları demək deyildir. Tərsinə, onlardan hamısı fərdi xüsusiyyətli olsalar da, hər bir xüsusiyyət bütövlükdə bankların qammasını, müxtəlifliyini əhatə edir.

3) Bankın mahiyyəti onu başqa iqtisadi təsisatlardan fərqləndirən xassələrin, spesifik parametrlərin aydınlaşdırılmasını tələb edir.

Bank ilk öncə spesifik məhsul istehsal edən təşkilatdır. Bank spesifik təşkilat kimi maddi istehsalat sferasının məhsulundan mühüm dərəcədə fərqlənən məhsul, ödəniş vasitəsi kimi müəyyən bir mal, yəni pul vasitəsini buraxır. Pul vasitəsi istehsal mərhələsidir. İstehsal subyektlərinin cəmi çəkisində vahid inhisarçı şəkildə işləyən bank tərəfindən istehsal olunan nəgd pullar həm istehsal sferasına, həm də təzədn- bölgü, istehlak və mübadilə ssferasına xidmət göstərir. Bu məhsuldan başqa, banklar əsas etibarilə pul xarakteri olan fərqli-dərqli mənşəli xidmətləri təqdim edir.

Sənaye təşkilatından fərqli olaraq xidmət sferasında bankın ilkin məhsulu formasında malların, istehak obyektlərinin istehsalı deyil, məhz kreditin verilməsidir. Bank kreditinin spesifik xassəsi isə onun müəyyən pul məbləği şəkildə deyil, kapital formasında təqdim olunmasından təşkil olunur. Yəni borca verilən pullar nəinki borc alan fərdin təsərrüffatın da dövr etməli, habelə təzə alınmış dəyərin bir hissəsi kimi kredit faizi formasında artırılmaqla ilkin səviyyəyə gəlməlidir.

Əgər bank baza kimi geri verilmək şərti ilə yığılmış kənar pullar ilə fəaliyyət göstərsə, bu halda təşkilat işini şəxsi resursları hesabına reallaşdırır.

Bank sənaye təşkilatından qiymətli kağızlar emissiya etmək xassəsi ilə də fərqlənir. O həm səhmlər və başqa qiymətli kağızlar təqdim edir, həm də başqa emitentlərin qiymətli kağızlarının registrasiyası və mühafizəsi üzrə fəaliyyətləri də reallaşdırır (R.A. Bəşirov , 2007).

Bankda müəyyən əməkdaşlar – baza kimi fəhlələr deyil, qulluqçular: fiziki işlə məşğul olan şəxslər yox, pul proseduru, rəqəmlərin, məlumatın emalı, iqtisadi analiz, registrasiyanın orqanizəsi, təşkilatlar arasında həyata keçirilən hesablaşmalar ilə məşğul olan insanlar işləyir.

Bank - sənaye təşkilatı deyil, vasitəçi, ticarət təşkilatıdır. Bankın ticarətlə əlaqəsi təsadüfi sayılmaz. Bank doğrudan da resurslar «alır», «satır», resursların

təkrarən paylanması sferasında işləyir, malların mübadiləsinə köməklik göstərir. O «satıcılarına», anbarlarına, «müəyyən əmtəə resurslarına» malikdir və onun işi çoxsaylı vəziyyətlərdə dövrüyyədən asılı olur.

Ticarət təşkilatı da öz növbəsində bir sıra bank xidmətləri göstərmək gücündə olması ilə banka oxşayır. Misal üçün, böyük ticarət təşkilatı bank kimi böyük miqdarda pul krediti verə bilər. Ticarət isə daha çox müəyyən kapital ilə deyil, borc kimi götürülən kapitalın bazasında çalışa bilər.

Ən sonda, ticarətdə olduğu kimi bank işində də bir çox vəziyyətlərdə qiymətin qarşılıqlı dinamikası baş verir. Bank xidmətlərini göstərir, onun əmtəə malının dəyəri itir; eyni vaxtda onun məhsulunu əldə edən fərddən məhsulun eyni ödənişi aparılır. Misal üçün, hesablaşma əməliyyatlarının, kassa, məsləhət və başqa xidmətlərə görə komisiyon ödəmələr.

Bank ilə ticarət sferası arasındakı bənzərlik bununla da sonlanır. Bankın ticarət təşkilatından əsas fərqi bankın əsasını qurur. Bankın əsaslarmüəyyən təşkil etmə tələb edən həcmlərdə əsasverici məşğuliyyət kimd banka tarixən təhkim olunan iş anlaşılır (Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova , 2009).

Belə vəziyyətdə bank qarşımızda ticarət təşkilatı kimi deyil, spesifik təşkilat kimi canlanır, əks halda:

- ❖ Ticarət prosedurunda dəyər və kreditdə qarşılıqlı hərəkət birtərəfli formada reallaşar (dəyər ayrılmış zamam qurtardıqdan sonra krediti geri verən borclu şəxsə geri qaytarılır qaytarılır);

- ❖ Ticarətdə əmtəəyə haqqında mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya ötürülür; kredit vaxtında isə bu prosedur reallaşmır (dəyər borc götürən şəxsin təkcə davamlı olmayaraq ixtiyarına ötürülür);

- ❖ Ticarət sazişində sahibin malı satıldığı halda, kredit vaxtında bu prosedur başqa cürədir, (misal üçün, bank əsasən onun olmayan malı satır - o digərlərinin pul vəsaitləri ilə «ticarət» formalaşdırır);

- ❖ Ticarətdə satıcı alıcıdan malının dəyərini aldığı zaman, kreditin təqdimatı formasında çoxalma sahibi olur.

Hər bir vurğulanan şərtlərə baxmayaraq bankın təşkilat anlayışı (onun sənaye və ticarət təşkilatı ilə bənzərlyə malik olmasından və ya ondan fərqlənməsindən asılı olmayaraq) realdır. Hətta, bu anlayış daha çox bankın istehsal fişi ilə xarakterizə edilir.

Bundan başqa, bankın işi təbiətdə kommersiya və sosial olmalıdır. Məsələn, emitent bank (Mərkəzi Bank) ödəniş əsasında bir sıra əməliyyatlar həyata keçirir, lakin depozit almaq onun fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi deyildir. Bəli, emissiya bankını da təşkilat adlandırmaq olar. Çünki o da öz məhsulunu buraxır, amma onun mahiyyətinə daha çox onun işinin ictimai xarakterini göstərən «təsisat» anlayışı müvafiqdir (Алиев А.Г. , 2003).

Əldə edilən resurslar və geri verilmə şərti ilə yerləşdirilən resurslar arasındakı fərqdən gəlir əldə edərək qazancın alınmasını əsas öhdəliyi hesab edən kommersiya bankının işi də istisna deyildir. İş ondadır ki, bank tərəfindən qazancın əldə olunması onun məqsədi sayılmaz. Bu məqsəd səciyyəvi mənşəli başqa subyektlərdən fərqli olaraq, bankı təşkilat kimi təqdim oluna bilinər. *Bankı başqa təşkilatlardan fərqləndirən cəhət* onun müəyyən məhsulu - başqa iqtisadi subyekt tərəfindən buraxılmayan ödəniş vasitələrini reallaşdırmasından ibarətdir.

Amma əlbəttə ki, bu halda bankın qazanc əldə etmək cəhdlərinin onun işinin əsas məqsədi olmadığını unutmaq olmaz. Mədxil bankın məqsədlərdən biri olsa da, bankın hər bir kommersiya işini müəyyənləşdirmir. Təşkilatın yeni nəzəriyyəsinə əsaslanaraq söyləmək olar ki, bankın bazarda rəqabətli yeri, sabit formada tərəqqi edən iqtisadi subyektin nüfuzu bank üçün mühüm səviyyədə əhəmiyyətliidir. 4) Bankın mahiyyəti onun strukturunun aydınlaşdırılmasını tələb edir. Bankın quruluşunu onun idarə aparatının quruluşu ilə fərqlidir. *Bankın strukturu* dedikdə banka xüsusi təşkilat (təsisat) kimi işləmək cəhdi verən quruluş anlaşılır. Bu baxımdan *bank dörd məcburi blokdan təşkil olunur*. Bu bloklar olmadan bank mövcud ola və ya tərəqqi edə bilməz (Антонов К.А. , 2011).

Bank fəaliyyətinin mühümlüyünün anlaşılmasında ən başlıca sual bankların funksiyaları barəsində təsəvvürdür. Müasir nəzəriyyəyə əsasən banklar 3 funksiyalıdır:

- 1) vəsaitlərin yığılması funksiyası;
- 2) resursların çevrilməsi funksiyası;
- 3) pul dövriyyəsinin stabilləşdirməsi funksiyası.

Bank həyata keçirilən funksiyalara uyğun olaraq azad, birmüddtli olaraq tətbiq olunmayan pul resurslarını və müştərilərinin kapitallarını bir yerə toplayır (akkmulyasiya edir). Təşkilatlar banklarda öz hesablarını açır və bu hesablarındakı pullarını istifadə edərək nağd və nağdsız hesablaşmalar reallaşdırır.

Fiziki şəxsər pullarını əmanət formasında banklara qoyur. Beləliklə də banklara onların kreditlərini köçürtmək və başqa pul əməliyyatları üzrə istifadə etmək imkanı vermiş olurlar. Bununla da kredit verən ilə borc alan şəxs arasında vasitəsiz hesablaşmalar vəziyyətində risklər ilə müqayisədə iqtisadi risklər ixtisara salınır.

Bankın ödəniş əməliyyatları, onlar tərəfindən ödəniş vasitələrinin yaradılması (banknot, sertifikat, çek, veksəl və.s.) pul dövriyyəsini stabilləşdirməyə, onu nağdsız hesablaşmaların yaradılması hesabına daha qənaətlı etməyə imkan yaratmış olur.

Bank məhsulu fərqli-fərqli bank qulluqçularının deyil, hər bir bank əməkdaşlarının kollektiv əməyinin məhsulu kimi çıxaraq, bank işinin nəticisi hesab edilir. Bu məhsul tək banka xasdır. Bank məhsulu bəzi müxtəlif parametrlərə malik olub, baza kimi maddi olmayan xarakterlidir. Bu daha çox qeyri-nağd şəklində olub, hesablar üzrə qeydlər kimi özünü göstərir. Maddi formada isə mərkəzi bankın bank- notları, fərqli-fərqli növlü pul-hesablaşma sənədləri kimi ifadə olunur (Пашкова А.В., Иванова Ю.В. , 2009).

Respublikanın Mərkəzi Bankı ölkə Prezidentinin 11 fevral 1992-ci il tarixli Fərmanı əsasında Milli Bank adlandırılaraq ilə yaradılmışdır. 18 mart 2009-cu il

tarixində təsdiqlənmiş Referendumun nəticələrinə müvafiq olaraq Milli Bankın adı dəyişdirilib Mərkəzi Bank adlandırılmışdır.

Mərkəzi Bank, Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq, Respublikanın müstəsna mülkiyyətinə aiddir. Respublikamızın Konstitusiyası və Mərkəzi Bankı Mərkəzi Bankın məqsədi, rolu və səlahiyyətləri ilə qanunla müəyyən edilir. Bundan əlavə, Mərkəzi Bank respublikanın digər qanunvericilik aktlarını və dövlətin tərəf kimi çıxış etdiyi beynəlxalq müqavilələri tənzimləyir.

Dövlətin hüquqi şəxsiyyəti olan mərkəzi bank dövlətin adı ilə bir emblem və möhürü vardır. Mərkəzi Bankda tənzimləyici fond, müstəqil balans və digər aktivlər var. Mərkəzi Bankın ehtiyat fondları və nizamnamə kapitalı yaradılıb.

Hökumət və bələdiyyə və ya ümumi hökumət və ictimaiyyətlə əlaqəli ictimai hüquqi şəxs adına çalışan bir qeyri-hökumət və bələdiyyə təşkilatıdır.

Mərkəzi Banka görə nizamnamə fondu 500 mln manat miqdarında təyin olunmuşdur. Fondresursları isə tədavi ilə verilmiş nağd milli valyuta məzənnəsinin 15%-də təyin olunur. Bu kəmiyyəthesabat ilinin qazancı sayəsində reallaşır.

Respublika üzrə büdcə kəsirinin bilavasitə maliyyələşdirilməsi məqsədiylə Mərkəzi Bank kreditləşir. Ölkə büdcəsində az intervallı vəsait çatışmazlığı olduqda müvafiq olan icra hakimiyyəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında Mərkəzi Bank ölkənin qiymətli kağızları vasitəsi ilə dəstəkləndiyi halda respublikaya maksimum 6 ay dövrünə, cari ildə geri qaytarmaq şərti ilə milli valyuta məzənnəsində kredit təqdim edə bilər (Тедеев А.А. , 2010).

Mərkəzi Bank barəsində Qanunun 4-cü maddəsində Respublikanın Mərkəzi Bankının məqsədləri yazılmışdır.

1. Öz vəzifələri çərçivəsində qiymətlərin sabitliyinin dəstəklənməsi Mərkəzi Bank fəaliyyətinin əsas məqsədi sayılır.

2. Bundan əlavə, Mərkəzi Bankın məqsədi banklar arasında qeyri-mərkəzləşdirilmiş və digər sənədsiz ödəniş sistemlərinin tətbiqi və dəstəklənməsi, həmçinin bank sisteminin balansının saxlanmasıdır.

Mənfəət əldə etmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyil.

3. Mərkəzi bank müstəqil bir təşkilat sayılır. Hər hansı bir ölkənin səlahiyyətli orqanları, yerli hökumət öz biznes fəaliyyətlərinə müdaxilə etmək hüququna malik deyil. yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidenti onun fəaliyyətindən xəbər verir.

Mərkəzi Bank dövlətdə pul tədaviünün tarazlaşmasına istiqamtləndirilən pul-kredit siyasətini realizə edir. Bazar iqtisadiyyatında onun əsas vəzifəsi pulun dəyərini və alıcılıq qabiliyyətini qorumaqdır.

Mərkəzi Bankın əsas məqsədinə xüsusən pul kütləsinin stabilləşməsi üsulu ilə, eləcədə bunun üçün pul siyasəti vasitələrinin tətbiqi ilə inflyasiya dərəcəsinin stabilləşməsinə çatır (www.cbar.az).

Mərkəzi Bank öz mədaxili sayəsində qazanc əldə edir və bu qazanc hesabına öz xərclərini reallaşdırır. Amma o, mənfəət qazanmağı əsas məqsədi saymır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatdakı rolu aşağıda göstərilənlərlə təyin olunur:

1. manatın güclənməsinin dəstəklənməsi;
2. iqtisadiyyatda olan ümumi pul vəsaitlərinin kütləsinin stabilləşməsi.

İqtisadiyyat tərəqqi etdikcə Mərkəzi Bankın öhdəliyi də yüksəlir. Yəni, iqtisadiyyat tərəqqisinin bazası pul-kredit mexanizmi ilə dəstəklənir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının çağdaş bank sisteminin mühüm həlqəsidir. Onu fərqləndirən xüsusiyyətləri aşağıda verilmişdir:

- Mərkəzi Bank üzrə nizamnamə fondu və başqa əmlakı hökumət mülkiyyətidir;
- Mərkəzi Bank öz xərclərini öz qazancları sayəsində reallaşdırır.
- Mərkəzi bank iflas elan edilə bilməz - aktivlər pasif məbləğdən az olduqda, yığılmış kapitalın kəsiri ölkə tərəfindən balanslaşdırılmışdır;
- Mərkəzi bank vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçməmişdir;
- Mərkəzi bank ictimai hüquqi şəxsdir;

- Mərkəzi Bank ölkənin Mərkəzi Bankın öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımadığı üçün ölkənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır (əgər bank bu öhdəlikləri qəbul etmirsə).

- Mərkəzi Bankın Respublikanın maliyyə agentı kimi olmaq hüququ vardır.

Respublikanın Mərkəzi Bank barəsində Qanunun» tələblərinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankların beynəlxalq praktikasındakı fəaliyyətinə əks olmayan fərqli-fərqli vəzifələri reallaşdırır və bunu aşağıda göstərilən sxemdən müşaidə etmək olar:

Mərkəzi Bank emissiya mərkəzi sayılır. Beləki, Mərkəzi Bankın banknot buraxılmasında inşaaçı hüququ vardır. Hər bir dövlətin Mərkəzi Bankının öz ərazisi çərçivəsində nağd pul vəsaitlərinin emissiyasına görə müstəsna hüququ vardır. Mərkəzi Bank ölkənin nümayəndəsi kimi çıxış edərək, qanunla ona təqdim edilmiş banknot emissiyasını, beləki ümummilli kreditə verilmiş pul vəsaitlərinin emissiyasını reallaşdırır. Mərkəzi Bank üzrə emissiya söylədikdə dövryyəyə nağd pul vəsaitlərini buraxılması anlaşılar.

Nağd pul vəsaitlərinin buraxılması kommersiya banklarının satışı formasında reallaşır. Satış proseduru isə kommersiya banklarının Mərkəzi Bankın resurslarına mübadilə şəklində həyata keçirilir.

Mərkəzi Bank «banklar bankı» sayılır. Ticarət bankları iki mərhələləri bank sistem şəbəkəsində Mərkəzi Bank üçün əsas müştəriləri sayılır.

Mərkəzi bank, kommersiya banklarının sərbəst nağd pul vəsaitlərini, yəni tutumu qanunla təyin olunan kassa resursunu əhatə edir, onlara kreditləşmə prosesində dəstək olur, ticarət banklarının fəaliyyətinə nəzarət edir.

- Mərkəzi Bank hökumət bankı hesab olunur. Hökumət adından o, ölkənin daxili və xarici borcunu idarə edə bilər. Ölkənin qiymətli kağızlarını ödəyir, yerləşdirir və başqa əməliyyatları həyata keçirir. Dövlətə kredit verə bilər, bu məqsədlə hesablaşma əməliyyatlarını reallaşdırır, qızıl valyuta resursunu qoruyub saxlayır və onların çoxaldılması siyasətini realizə edir.

Aidiyyatından asılı olmayaraq Mərkəzi Bank ölkə ilə yaxın münasibətdədir. Mərkəzi Bank ğlkənin baş bankı olaraq dövlətin maliyyə sualları üzrə məsləhətçisi kimi çıxış edir (www.cbar.az).

1.2 Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları

Kapitalın, bank sisteminin təmərküzləşdirilməsi, fərqli-fərqli xidmət tiplərinin təqdim edilməsi, kredit strukturlarının regionlara görə yerləşdirilməsi və s. keyfiyyətlərə görə təzədən qurulması sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərinə dayanmalıdır.

Bankların dövlət iqtisadiyyatının vacib həlqələrindən biri olması, fəaliyyət sahəsinə və əhatə dairəsi üzrə kütləvililiyi onun fəaliyyətinin dayanmayadan yaxşılaşdırılması və tənzimlənməsi problemi vacib dövlət öhdəliyidir. P.Rouz bu tənzimləməni xüsusiləçdirərək söyləyir: “Əgər bank böyümək və ya təzə bina tikmək, digər bankla birləşmək, təzə şöbə yaratmaq, bank olmayan təşkilat satınalmaq və ya açmaq istəsə, o, müvafiq qurumlardan icazə almalıdır. Sonunda, bank sahibləri bankı bağlayıb işdən çıxmaq məqsədi ilə ona icazə verən hökumət strukturundan icazə almalıdır.” Amerikan müəllifi ABŞ bank sisteminə uyğun parametirləri aydınlaşdırır. İstənilən dövlətin ona xas xüsusiyyətləri olduğuna görə stabilləşmə üsullarında da fərqlidir. Bütövlükdə, indiki zamanda beynəlxalq aləmdə bank fəaliyyəti getdikcə ölkə təsir qüvvəsindən azalmağa doğru gedir. Bu fakt dünya bazarlarında fərqli-fərqli qabaqcıl milli bankların rəqabəti ilə bağlıdır. Dövlət öz banklarına sərbəstlik verərək, elə bil bu rəqabətə görə onların sərbəstliyini dəstəkləyir.

Bu sərbəstliyə tərəf yönəlmələrdə eləcə də bankların lokal, digər növlü maliyyə institutları ilə rəqabətdə şanslarını yüksəltmək istəyindən gəlir. B.Kiselyov stabilləşmə sualını analiz edərək öz fikrini belə söyləyir: “İqtisadi strukturlar bioloji strukturlar kimidirlər. Darvinin nəzəriyyəsinə əsasən, təkcə ətraf mühit sferasına uyğunlaşan strukturlar sağ qala bilirlər. Hər bir iqtisadi infrastruktur da xarici mühit sferasına belə öyrəşməlidirlər. Bu vaxt dövlət xarici

mühit sferasına təsir edən elə üsul və forma tətbiq etməlidir ki, o, biznes maraqlarına uyğun olsun.”

Bank sisteminin fəaliyyət işinin sferasını yaradan dövlətin makroiqtisadi strategiyası hansı iqtisadi anlayışın birinci olmasından asılıdır. Misal üçün, ucuz pul siyasətini yürüdən Keyns modelində bankların kredit şansları daha da yüksəlir, iqtisadiyyata maliyyə ehtiyatları gəlir, eyni vaxta inflyasiya istiqamətləri möhkəm olur. Banklar iqtisadiyyata pul keçirdən körpü şəklində xidmətdən, eləcə də inflyasiyadan istifadə edə bilirlər. Buna baxmayaraq, monetarist formanın aparıcı olsa da, hal-hazırda sərt pul-kredit strategiyası banklara da kifayət dərəcədə toxunaraq, onların vəsaitlər cəlb etməsi imkanlarını çərçivəyə salır, lakin sabit valyuta böyük zamanlı layihələrin effektivlik dərəcəsini yüksəldərək proqnozlaşdırmanı yüngülləşdirir (Ломакин Н.И., Самородова И.А. , 2010).

Hal-azırda Azərbaycan Respublikasında bankların və bank olmayan strukturların fəaliyyət işi Respublikamızın konstitusiyası və Mülki Məcəlləsinə əlavə olaraq, “Respublikamızın Mərkəzi Bankı barəsində”, “Banklar barəsində” respublika qanunları və başqa struktur qanunları ilə stabilləşir.

Tərəqqi etmiş ölkələrdə isə bank sahəsinin stabilləşməsi qanunvericilik nöqteyi nəzərindən olduqca ahəngdir. ABŞ qanunları digər normativ aktlar vasitəsi ilə də vasitəli yolla bank sistemini stabilləşdirir. Konqres insanların bu mühüm sferasının stabilləşdirilməsində icra hakimiyyəti ilə rəqabətdə təşəbbüsü əldən vermək istəmir. Sözsüz, iri demokratiyanın tərənnümü olan bu qanunvericilik amerika əhalisində yaşından, irqindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsə “bir gözlə baxmağa” yönləndirir, tərəflərin məsuliyyət və hüququnun xırdalıqlarını diqqətə almağa çalışır. Dövlətimizdə də bank sisteminin tərəqqisi və bu sferatının sosial həyatımıza zamanla daha çox girməsi ilə əlaqəli olaraq qanunvericilik əsasının böyümə vacibliyi yüksəlir.

Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi vəziyyəti də bank sisteminə təsir göstərir. Dövlətin tədiyə balansının ÜDM-ə nisbətinin yüksəlməsi, beynəlxalq

münasibətlərin və uyğun olaraq bankların dünya əməliyyatlarının böyüməsinə səbəbkar olur.

Problemin digər aspekti isə dövlətin yüksən imkanlarının lokal və xarici banklar arasında paylanmasıdır. Mərkəzi Bank xarici kapitalın lokal bank kapitalında iştirakını qanuna əsasən təyin edir. Müasir zamanda ictimaiyyəti düşündürən sualardan biri də xarici bankların işinin milli maraqlara uyğun olması sualıdır. Azərbaycan Respublikasındakı xarici kapitalı olan bankların işinə fikir bildirməmişdən əvvəl, ABŞ bank sistemini əhatə edən bəzi faktlara nərdən keçirdək.

“Biznes Uik” jurnalında amerikan sərmayə banklarının beynəlxalq birinciliyini haqqında söylənir: Heç kim bu günlərdə amerika banklarının birinciliyi saxlaya biləcəkmə məsələsinə cavab tapa bilmir. Bəli, onlar ilk növbədə beynəlxalq aləmdə azad sahibkarlıq fikirlərini yayması və xaric dövlət şirkətlərinin işini demək olarkı qarşısının alındığı ABŞ daxili bazarında dominantlıq üzrə zəfər qazanıb. Lakin bəzi araşdırmaçılar deyir ki, yaxın zamanlarda amerikalılar satış bazarını əlindən vermək istəməyən firmaların ciddi müqaviməti ilə rastlaşacaqlar. Əlavə olaraq, bəzi dövlətlərin rəsmiləri də amerikalıların aqressiv formada onların daxili bazarına daxil olmaları, xaric ölkələrin isə ABŞ bazarına girməsinin bütövlükdə dayandırılmasından narazılıqlarını göstərirlər”.

Azərbaycan Respublikasında indiyə kimi, xaric dövlətlətin banklarına rəqib olan Dünya Bankın, həmçinin bəzi nüfuzlu qeyri-hökumət bankın olmasını diqqətə alsaq alsaq, buna çox dəqiq yanaşmanın vacibliyini əlavə sübuta ehtiyac duyulmur. Fikrimizcə, xaric dövlətlərin banklarının dövlət iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının ən kiçik həddini təyin etmək lazımdır. Misal üçün, Latviyada rezident olmayan bank lisenziya əldə etdikdən bir il sonra, Latviya iqtisadiyyatına 1,0 mln. avro sərmayə qoymalıdır və hər bir iş ərzində bu normativi saxlamağa məcburdur.

Bu sual ilə bağlı dünya bank fəaliyyətində liderlər dövləti olan Yaponiyanın fikri də maraqlıdır. II Dünya müharibəsindən sonra zəifləmiş iqtisadiyyatını

düzəltmək və dünyada nüfuzunu yüksəltmək məqsədi ilə Yaponiya xarici bankların dövlətə aktiv cəlbə ilə başlamışdır. Milli iqtisadiyyatın güclənməsinə köməklik göstərməyə məcbur idilər. Daha sonralar isə Yaponiya xarici dövlət banklarına limit qoyan dövlət nümunəsinə çevrildi. Keçən əsrin 80-ci illərində Yaponiya banklarının dünya ekspansiyasının başqa ölkələr tərəfindən repressiyalara məruz qalmaması məqsədi ilə, xarici dövlət banklarınaa bir sıra aspektlərdə hətta lokal banklardan daha çox hüquq təqdim olunmuşdur. Çox güman, belə güzəştləri verərkən Yaponiya bank sisteminin şanslarını kifayət qədər qiymətləndirmişdilər. Bunun səbəbi dövlətin ümumi bank kapitalında xarici ölkələrin bank kapitalının xüsusi çəkisi heç 1,0%-də təşkil etmirdi. Ölkəmiz üçün isə neft müqavilələri daxilində gələn xarici yatırımlar qarşılığında, xarici dövlət banklarının köməkliyi ilə cəlb edilə bilən kapital hal-hazırda heç müqayisə oluna bilməz (Алиев А.Г. , 2003).

Bu nöqteyi nəzərdən banklar və onların müştəriləri ilə bağlı məsələyə toxunmaq məqsədə uyğundur. Yəni, Respublikada kiçik zamanlı bank tərəfindən verilmiş kreditlərə görə verilən faiz məbləğləri məhsulun maya dəyərinə aid olunur. Qısa müddətli ssudanın məbləğinin böyük hissəsinin maya dəyərinə aid olunması göstərilir. Böyük intervallı ssudalar faizləri ilə birlikdə maya dəyərinə aid olunmayaraq, təşkilatın sərəncamında qalan qazanc sayəsində ödənilməsi vurğulanır. Beləki, bir yandan iqtisadiyyata böyük intervallı ssudaların az olmasında şikayətlənilir, obiri tərəfdən isə bu, maya dəyərində olmur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında” Əsasnaməsində vurğulanan vaxtı artırılmış və vaxtı keçmiş ssudaların və hesablanmış faizlərinin maya dəyərində olmaması da, fikrimizcə vəziyyəti asan olmayan şirkət və müəssisələrə mənfi təsir göstərir.

Bildiyimiz kimi, zamanında borcunu səbəbi olmadan verməyənlər də vardır. Lakin bunlarla parallel, vəzifələrini ödəməmələr məsələləri, insanlar arasında alıcılığın enməsi, milli valyutanın modifikasiyası, bəzi xarici təsir qüvvələri və s. kimi obyektiv səbəblərdən həyata keçirməyənləri eyni səviyyəyə qoymaq yalnışdır.

Buna görə vəziyyəti yaxşı olan təşkilatın üçün vergilərini əlavə vergiləri ilə yükləmək düzgün deyildir.

Əsasnamədə yazılan maya dəyəri tərkibindəki komponentlərdən, qanunlara müvafiq bank xidmətlərinin dəyəri də vardır. Bəlkədə, qanunvericilikdə əhatə olunmuş bank xidmətlərinə “Banklar haqqında” qanunda verilən qeyd və aiddir. Bildiyimiz kimi, bankın fəaliyyət işi daima hərəkət edən prosedur olub, təzə-təzə xidmətlər təqdim edir. Qanunla əhatə olunmayan bank xidmətləri təqdim olunarkən, dəyərləri maya dəyərinin içinə əlavə edilməlidir mi? Misal üçün, bank müştərisinə maya dəyərinin emissiya etdiyi qiymətli kağızların qoyulması – anderreytinq xidməti təqdim edir və haqlı olur. Çəkilən xərcin bu günkü gündə maya dəyərinə bağlı olması çox güman ki, mübahisəli olacaqdır. Fikrimizcə, hər bir bank xidməti maya dəyəri tərtibində olmalıdır. Onları qanunla nəzərdə tutulanlarla çərçivə salmaq məqsədəuyğun deyildir. Əks halda ya bank xidmətlərinin tərəqqisi yavaşacıyaq, ya da bəzən hüquqi normativ aktların modifikasiya zərurəti duyulacaqdır.

Bütövlükdə, böyük gücə malik olan bank sisteminin reallaşmasında maraqlı olan hökumət idarəetmə mexanizmi şəklində vergini effektiv tətbiq etməli, eləcədə vergilərin banklara və onların müştərilərinə stimulyerən təsir qüvvəsinə malik olmalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bank fəaliyyətinin prinsipial əsaslarına bank kapitalında dövlətin iştirakı da daxildir. Dövlət sosial effektivlik, məşğulluq, ehtiyatların sferalar arasında düzgün paylaşması, iqtisadiyyatı böyük intervalda kreditləşdirmək, qazanc əldə etmək, bazarda payı olmaq kimi məqsədlər üçün, özü də bank kapitalına daxildir. Vurğulayaq ki, kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən bankların maraqları heç də hər zaman hökumət mənafeyi ilə uyğun gəlmir. Dövlətdəki alətlər, Mərkəzi Bankın imkanları hərdən nümayiş etdirilən məqsədlərə çatmağa kifayət etmir. Sırf buna görə tətqiq etdiyimiz funksiya mühüm potensial şans formasında qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda vurğuladığımız kimi bankın fəaliyyət işinin struktur prinsipial bazasından biri də bank edilən nəzarətdir. Son zamanlar bank edilən nəzarət

sferasında yerinə yetirilmiş ən mühüm islahat əvvəllər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının fərqli-fərqli alt struktur bölmələri arasında bölüşdürülmüş bank nəzarəti rollarının təşkilatı bölmədə cəmləşməsindən təşkil olunmuşdur. Bank sektoruna olan nəzarətin mövcud qanunların əsasının, normativ aktlar və təlimatların yaxşılaşdırılması, dünya standartlarına müvafiq normativ sənədlərin təşkili, bank nəzarətini reallaşdıran ekspertlərin peşə hazırlığının yüksəldilməsi sferasında bəzi tədbirlər realizə olunmuşdur. Banka nəzarət hökumət banklarının inkişafı, qeyri-dövlət bankların restrukturizasiyası, eləcə də bank olmayan kredit strukturlarının iş fəaliyyətinə nəzarət yöntəmində reallaşmışdır.

Bank fəaliyyətinə sonradan edilən nəzarət hər ay bank tərəfindən verilən hesabatlara görə həyata keçirilir. Bankların verdiyi hesabatların analizi zamanı, xüsusən qanunlarla təyin olunmuş və Mərkəzi Bankın normativ aktları tərəfindən stabilləşən məcburi iqtisadi normativlərin həyata keçirilməsinə, eləcə də kapitalın düzgünlüyü, likvidlik və risklərin toplanması ilə əlaqəli tənzimləmə standartlarına xüsusi diqqət verilir.

Aylıq hesabatların analizi zamanı bankların maliyyə halı və idarəetmə sistemləri qiymətləndirilir və bu sferaların yaxşılaşdırılması və gücləndirilməsi yöntəmində uyğun tədbirlərin realizəsi haqqında banklar göstərişlər alır.

Keçən illərdə banklar üzrə daxili nəzarət iki yöntəmdə realizə olunmuşdur:

- bankların fəaliyyətinin sənədli təftişi;
- diaqnostik yoxlamaların realizəsi.

Həyata keçirilmiş təftiş və yoxlamalar nəticəsində bankların aktivlərinin tərkib hissəsi və keyfiyyəti, xüsusən də kredit inzibatçılığı tədqiq edilmiş və risklərin düzgün idarə olunmaması, likvidliyin səhv tənzimlənməsi, daxili nəzarət və idarəetmə proseslərdə təşkilatı-hüquqi çatışmamazlıqlar, eləcə də kapitala və onun adekvatlığı ilə əlaqəli bu və ya başqa normativlərdən kənara çıxma vəziyyətləri tapılmışdır.

Bankların maliyyə hallarının və idarəetmə sistemlərinə aid sonradan nəzarət nəticələrinin aydınlaşdırılması məqsədilə deyə bilərik ki, hər bir ticarət bankında

diagnostik yoxlamalar həyata keçirilmişdir. Yoxlamalar vaxtı kredit strukturlarında kapitalın realizəsi və aktivlərin keyfiyyəti, tərkibi, bankın likvidliyi, gəlirliliyi, idarə edilməsi onun adekvatlığı, və başqa məsələlər tədqiq edilmişdir (T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev, 2001).

Son zamanlar bankların balansında olan mühüm risk komponentlərindən olan açıq valyuta mövqeyinə nəzarət artırılmışdır. Yəni, valyuta bazarının ən fəal operatorları olan bankların açıq valyuta mövqeyi haqqında hesabatlarının gündəlik vəziyyətinə keçməsi dəstəklənmiş, başqa bankların hesabatlarının sürətliliyi yüksəlmiş və həftəlik intervala transformasiya edilmişdir.

Mərkəzi Bankın prinsipial öhdəliklərindən biri də tədiyyə balansı və onun hazırlanmasıdır. Milli Bankı dövlətin proqnoz tədiyyə balansının təşkil olunmasında iştirak edir və hesabat tədiyyə balansının təşkilini idarə edir. Mərkəzi Bank böyük zamandır ki, dünya standartlarına uyğun hesabat tədiyyə balansını hazırlayır. Tədiyyə balansının hazırlanma keyfiyyəti dünya maliyyə kredit institutlarının mütəxəssislərinin müsbət rəyini almışdır.

Ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının son illər müddətindəki yekunları, xarici ölkələrin və xarici dövlət strukturların respublikamıza olan etibarının yüksəldiyini göstərir. Eyni zamanda dövlətimiz yüzdən çox xarici ölkə ilə iqtisadi münasibətlər qurmuşdur. Makroiqtisadi halın tənzimlənməsi, qeyri-dövlət sektorun gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş sinfrastruktur islahatları, həmçinin iqtisadiyyatın neft sahəsinin tərəqqisi Azərbaycan Respublikasının maliyyə mərkəzlərində böyük sərmayə reytingi olmasına görə böyük şanslar yaradır.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA BANK XİDMƏTLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1 Bank fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili

Son illər ərzində dövlət rəsmilərinin təyin etdiyi etdiyi strateji məqsədlərə bank fəaliyyəti üzrə qanunun dünya üzrə öncül praktika və normalara müvafiq edilməsi, bank sisteminin təhlükəsizliyini və gücünü dəstəkləmək, bank xidmətlərinin tətbiqini artırmaq, bank sistemindəki şəffaflığı yüksəltmək, bazar stabilliyini yaxşılaşdırmaq və bank nəzarəti sferasının səmərəliyinin gücləndirmək kimi faktorlar daxildir.

Respublikada Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 2016-cı ildə alınmış qərarları əsasında məcmu kapitalın ən aşağı məbləğ tələbi qarşılandığında, məcmu kapitalının adekvatlıq əmsalı 3%-dən aşağı olmasına, kredit verənlərin önündə vəzifələrini yerinə yetirə bilmədiyinə, fəaliyyətini etiqadlı və prudensial formada idarə etmədiyinə bir sıra bankların ilin əvvəlində bank lisenziyaları ləğv olunmuşdur. İnsanların Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən qorunub saxlanılan əmanətlərinə üzrə qanunlara müvafiq olaraq kompensasiyaların təqdim edilməsi reallaşması nəzərdə tutulub (www.stat.gov.az).

Likvidliyin idarə olunmasına görə Mərkəzi Bankın əməliyyat işlərinin həcm və faiz dərəcələri 2015-ci ildə 6157,7 və 3%, 2016 – cı ildə 2044.3 və 15%, 2017 – ci ildə 923.7 və 15%, 2018 – ci ildə isə 726.6 və 9,75% təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə lokal kommersiya bankları üçün insanların şəxsi vəsaitlərinin cəlb olunması fəaliyyəti bir yandan onlar üçün heç də asan deyilsə, obiri yandan hal-hazırda ölkədə fiziki vətəndaşların bank fəaliyyətlərinə olan ehtiyacı və bu ehtiyacların qarşılanması imkanları arasında müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Bu məsələni ən əsası əhəlinin banklara, bankların isə müştərilərə inamsızlığının olması ilə izah etmək olar. Əmanətlərin sığortalanması bank şəbəkəsinin stabilliyinin təmin olunmasının və bankların depozit əsasının möhkəmləndirilməsinin əsas formalarından biridir.

Eləcə də vurğulamaq lazımdır ki, korporativ sektorun zamanlı depozitləri 66%, tələbli depozitləri - 33% yüksəlmişdir. Korporativ sektor üzrə depozitlərin ehtiyat bazasında payı 16%-ə gəlmişdir (bu göstərici 2013-cü il üçün 14% təşkil etmişdir). Korporativ sektorun depozitləri 2014-cü ildə 41% və ya 1148 mln. manat yüksələrək 01 yanvar 2015-ci ildə 3966.9 mln. manat olmuşdur (2013-cü il ilə müqaisədə artım 0.6% təşkil etmişdir). 2014-cü il yanvarın 1-nə maliyyə qurumlarından cəlb edilmiş kreditlərin (kreditlər, depozitlər, banklar və digər maliyyə institutları) həcmi 8,4 milyard manat təşkil edib. Bankın aktivlərinin 33,3 faizini təşkil edir. 2014-cü ildə digər maliyyə təşkilatları 23% artıb və bank sektorunun əhəmiyyətli maliyyə resurslarına çevrildi. 2016-cı ilin oktyabrında depozit və əmanət üzrə orta faiz dərəcəsi 7,85, verilmiş kreditlər isə 12,53 təşkil edib. 2017-ci ilin oktyabrında depozit və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi 10,15, verilmiş kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 13,00 təşkil edir. Depozit və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi 2018-ci ilin dekabrında 9,19, təmin edilmiş kreditlər üzrə isə 14,17 təşkil edib. Nəhayət, 2019-cu ilin yanvar ayında Mərkəzi Bankın statistik məlumatlarına görə, depozit və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi 9,58, verilmiş kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 14,24 təşkil etmişdir. Respublikada depozit üzrə iş ənənəvi bir sahə olsa da, son vaxtlar sürətlə artıb, depozit üzrə işlər zamanı hələ də tədbirlər görülməlidir (www.stat.gov.az).

Qeyd edək ki, qeyri-dövlət sektoru və özəl sektor daim depozit və əmanətlərin həcmi artırır. Bu, iqtisadi iştirakçıların bank sisteminə olan artan inamını əks etdirir. Fiziki şəxslərin milli valyutada depozitləri milli valyutada depozitlərdən daha sürətli artmışdır. Daxili ehtiyatlar sayəsində bankların ümumi təşkilatı (maliyyə strukturları istisna olmaqla) 794,6 milyon təşkil edib, dünya bazarlarında neft qiymətləri dəyişib. İl ərzində depozitlərin və depozitlərin strukturunda ümumi səviyyədə, ümumi mənbəyə əsasən, 38,6% -ə bərabər olan manat / pensiyanın qaytarılması 46,6% təşkil etmişdir. 2015-ci il yanvarın 1-də ümumi vəzifələrin strukturunda ümumi payların payı 49% (01.01.1048.2%) olmuşdur. 2015-ci ildə fiziki şəxslərin əmanətləri 29,8% artaraq 3029,8 mln. ABŞ

dolları təşkil edib. Hüquqi şəxslərin (dövlət orqanları daxil olmaqla) əmanətləri 4,3% artaraq 2419 mln. PİN / bankın bərpası, bankların öhdəlikləri üzrə əhalinin əmanətlərinin payı 1 yanvar 2015-ci il tarixinə 27,2% (2015-ci il yanvarın 1-dən 24,2%) təşkil etmişdir. Depozit bazasının konkret böyüməsinə paralel olaraq keyfiyyətdə müsbət bir yenilik var idi. Əmanətlərin strukturunda əmanətlərin real vaxtdakı payı artmışdır. Cari hesablaşmalarda əhalinin əmanətlərinin payı 10,4%, əmanətlərin payı 35,3% artıb (www.stat.gov.az).

Cədvəl 1: Manatla müddətli əmanət və depozitlərin müddət strukturu barədə məlumat (%lə)

Əmanət və depozitlərin müddəti	Faiz
1 ayadək	6,70
1 aydan 3 ayadək	4,82
3 aydan 6 ayadək	7,96
6 aydan 9 ayadək	8,70
9 aydan 1 ilədək	10,96
1 ildən 5 ilədək	12,67
5 ildən yuxarı	13,44

Mənbə: (Ölkəmiz Mərkəzi Bankın ilik statistik büləteni) 01.01.15

Depozitlərin müddət strukturunun güclənməsinə paralel olaraq onun valyuta strukturunda da müsbətə doğru yönəlmələr görülmüşdür. Manatın məzənəsinin sabit olduğu halda il boyu dollarlaşma dərəcəsi aşağı düşmüşdür. Yəni, fiziki şəxslərin milli valyuta ilə depozitləri il boyu 46% yüksəlmiş, ümumi əmanətlərdə isə payı 46,5%-ə qədər artmışdır. Əmanətçi infrastrukturunda mühüm yeniliklər reallaşmamışdır, rezident fiziki şəxslərin şəxsi əmanətlərinin ümumi həcm payı 91%, rezident olmayan əmanətçilərin payı isə 9% olmuşdur. Bankların öhdəliklərindəki, Mərkəzi Bankın bank sistemində qoyduğu tələblərin payı il boyu 15,2%-dən 13,9%-ə düşmüşdür. Maliyyə institutlarından alınmış vəsaitlərin miqdarı (bank və maliyyə institut olmayanların depozitləri, kreditləri və başqa

vəsaitləri) 1 yanvar 2015ci ildə 3,6 mlrd. manata (bank öhdəliklərinin 32%) bərabər olmuşdur. Rezident olmayanlardan (fiziki şəxslərin şəxsi əmanətləri istisna olmaqla) cəlb edilmiş müddətli vəsaitlərin tam yüksəlişi 111,4 mln. manat (6,4%) təşkil etmişdir. Müddətli xarici borcların miqdarı 1,85 mlrd. manat olur, cəmi bank vəzifələrində payı 16,6% təşkil etmişdir.

Respublikada hal-hazırda bank əməliyyatları bazarın tərəqqisi lazım ola dərəcəyə gəlməmiş, bank xidmətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri isə hələdə dünya normalarına uyğun deyildir və bankların bir çoxu öz fəaliyyətini depozit, kassa-hesablaşma əməliyyatları üzərində reallaşdırırlar. Müasir dövüdə isə bu gün qabaqcıl dövlətlərin bankları müştərilərinə 300-ə yaxın bank əməliyyatı, xidməti və məhsulu təklif ed bilirlər.

Kredit strukturları, eləcə də bank əmanətlərə görə faiz səviyyəsini və əməliyyatlar üzrə komisiyon haqqların həcmi müstəqil formada təyin edirlər. Lakin buna baxmayaraq, kommersiya banklarının əmanət əməliyyatlarının faiz səviyyəsinə bəzi faktorlar təsir edir. Bu faktorlar pull-kredit siyasətinin klasisk alətləridir (xüsusən də məcburi resurs normalarının təyin edilməsi). Belə nöqtəyi nəzərdən fiziki şəxslərin şəxsi müddətli vəsaitlərini daha da çox cəlb etmək üçün, Mərkəzi Bank əmanətləri differensiasiya etməli və müddətli əmanətlərə görə ehtiyat normalarına ayırmaları saxlamalıdır. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində müddətli vəsaitlər cəlb olunmaqla kommersiya banklarının manevr şansları yüksəlmiş olur.

1990-cı illərin əvvəllərində bu cür vəzifə yerli bankın təcrübəsində fərqlənirdi. Başqa sözlə, banklar təcili öhdəliklərə görə resurs normasından azad idi. Bununla belə, kommersiya bankları qanunu pozublar (borc öhdəliklərinin əksəriyyəti təcili öhdəliklər adına resurs standartlarının ayrılmasına yönəldilmişdir) və Milli Bank bu problem üzərində kifayət qədər nəzarətə malikdir. Əmanətlərin fərqli olması halında, müxtəlif bank hesablarında əmanət hesablarının qeydiyyatı bu məsələyin aradan qaldırılmasına gətirib çıxardı (R.Əsgərova, 2007, s.73).

Əmanətlərə konvertasiya olunan vəsaitlər həm manat, həm də dövriyyədə və həcmdə sərbəst konvertasiya olunan valyutalarda yerləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, manatın məzənnəsinin məzənnəsi və fiziki şəxslərin çəkdiyi dərəcə 1999-cu ilin sonunda 10 faiz səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Bəzi ölkələrlə müqayisədə bu nisbət ABŞ-da 310%, Fransada 0,51%, Böyük Britaniyada 0,15%, Yaponiyada 0.051,5%, Almaniyada isə 1,52%, Kanadada isə 0,% təşkil edir. Hazırda Mərkəzi Bank tərəfindən 2011-ci il mayın 1-dən etibarən müəyyən olunmuş ehtiyat əmsalı milli valyutada 2% və 1 iyul 2011-ci ildəki dövriyyədə 3% təşkil edir.

Müasir zamanda lokal kommersiya bankları üçün insanların vəsaitlərinin cəlb olunması əməliyyatı bir tərəfdən onlar üçün heç də yüngül olmursa, əks tərəfdən isə bu günlərdə Respublikada fiziki şəxslərin bank əməliyyatlarına olan ehtiyacı və bu ehtiyacların həyata keçirilməsi imkanları sırasında xüsusi fərqliliklər vardır. Bu amili cəmiyyətin hər bir banka, bankın isə hər bir müştərisinə etibarının az olmasından izah etmək olar. Qasıqlıq etibarın müsbət olmaması bank-müştəri dezintegrasiya istiqamətini yüksəldir. Nəticə etibarı ilə, bankların fiziki şəxslərə olan maraqlarının aşağı düşməsinə, digər tərəfdən isə cəmiyyətin bir çoxunun inidiyə qədər öz yığımlarını xarici valyuta məzənnəsində və ya dəfinə şəklində reallaşdırmasında özünü göstərir (R.Əsgərova, 2007, s.73).

Fikrimizcə depozitlərin sığorta sisteminin həyata keçirilməsi məsələnin təqribən müəyyən olunmasında vacib rolu vardır. Yəni əmanətçilərin banka qoyduqları vəsaitlərin geri qaytarılmasına zəmanət verilməsi, bank sisteminin tarazlığının dəstəklənməsi və hər bir bankın depozit əsasının gücləndirilməsinin mühüm formasındandır.

Bir rəsmi sistem kimi depozitlərin sığortalanması son illər ərzində bir çox dövlətlərdə həyata keçirilmişdir. Hal-hazırda 40-dan çox dövlət depozitlərin sığortalanmasının rəsmi formada layihəsini həyata keçirir. Sistem istifadə olunmuş dövlətlərdə kiçik zaman ərzində cəmiyyətin əmanətlərinin tez yüksəlməsinə çatmışdır.

Depozit sığortalanması anlayışının mənası tam aydın olmasına baxmayaraq, təcrübədə bu anlayış sadə olmayan böyük intervallı bir prosedurdu.

Bəzi dövlətlərdə sığorta layihəsi ya hökumət, ya spesifik, ya da ki, qarışıq mülkiyyət şəklində realizə olunur. Bəzi ölkələrdə isə qarşılıqlı bank zəmanəti üzrə sistem mövcuddur (Elnur Sadıqov , 2010).

Bu sual ilə əlaqəli Lüksemburqdakı qarşılıqlı bank zəmanəti sisteminin təcrübəsini araşdırmaq maraqlı olardı. Sistem istənilən bankın müflisləşməsi olduğu zaman, aldığı zərərlərin bank olmayan müəssisələr tərəfindən kompensasiya olunmasını əks etdirir. Götürək ki, bank sistemində 3 bank – A, B və C bankları vardır. Hər üçündə depozitin məbləği aşağıda verilmişdir: A–2 mln. \$, B–4 mln. \$, C–6 mln. \$dır. B bank müflisləşdiyindən əmanətçilərinə gələn zərəri A və C bankları kompensasiya edirlər. Həmçinin bankların təqdim etdiyi vəsaitin məbləği bankların real imkanlarından asılı olaraq, aşağıda göstərilən formada differensiallaşdırılır:

$$\begin{array}{lcl} \text{A banki:} & \frac{2 \text{ mln } \$ 4 \text{ mln}}{2 \text{ mln } + 6 \text{ mln}} & = 1 \text{ mln} \\ \text{C banki:} & \frac{6 \text{ mln } \$ 4 \text{ mln}}{2 \text{ mln } + 6 \text{ mln}} & = 3 \text{ mln} \end{array}$$

Bu sferada bəzi keçmiş SSSR ölkələrində konkret tədbirlər görülmüşdür. Misal üçün, 1995-ci ildə Litvada “İnsanların yatırımlarının sığortalanması barəsində” qanun təsdiq edilmişdir. “İnsanların əmanətlərinin sığortalanması barəsində” qanuna əsasən bir əmanətçiye bank hesabında olan kapitalların təyin olunmuş sərhəd daxilində 80% sığortalanır. Yerli olmayan valyuta məzənnəti ilə əmanətlər, eləcə də qeyri-yerli kapitalın iştirakı ilə işləyən banklarda əmanətlər sığortalanmır. “İnsanların əmanətlərinin sığortalanması barəsində” qanunda qeyd edilir ki, illik inflyasiyaya əsasən, dövlət ildə bir dəfə sığortalanmış məbləğin indeksləşdirilməsini həyata keçirir. Bütövlükdə, sığorta fondu dövlət qurumu hesab

edilir və təsisçisi kimi Litva Maliyyə Nazirliyi sayılır. Belə ki, fondun nizamnamə kapitalı ölkənin büdcəsinin sayəsində, ehtiyat kapitalı isə fondun mədaxilləri hesabına yaranır.

Belə sığorta sisteminin hüquqi bazası Qazaxıstanda da təşkil olunmuşdur. Yəni, “Fiziki şəxslərin əmanətlərinin məcburi kollektiv sığortalanması” qaydaları hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur.

Rusiya Federasiyasının bank haqqında qanununda depozit sığortalanması da yer almışdır. “Rusiya Mərkəzi Bankı barəsində” qanunda verilir ki, bank sistemin tarazlılığının mühafizəsi üçün banklardan məcburi alınmış vəsaitlər ilə sığorta fondu təşkil olunsun. Fond vəsaitləri müflisləşmədən depozitlərin sığortalanması üçün, eləcə də güzəştli şərtlərlə təklif edilə kreditlərə görə zərər aldıqda tətbiq oluna bilər.

Müasir zamanda dövlətimizdə ictimaiyyətin bank sisteminə olan etibarının yeksəldilməsində əmanətlərin sığorta fondunun realizəsi vacib rol oynayır. Fondun işi bank sistemi ümumilikdə likvidlik məsələsinin aradan qaldırılmasında effektiv mexanizm hesab edilir. İkincisi isə, fond əmanətçiyə bank müflisləşdiyi halda əmanətini geri qaytarılmasına zəmanət verir. Üçüncüsü, bank müflisləşdiyi halda bank hesablarından pulların kütləvi geri verilməsinin qarşısı alınır. Nəhayət dördüncüsü, depozit sığortalanması qeyri-maliyyə yatırımları ilə müqayisədə, depozitin cazibədarlığını yüksəldir.

Fond fəaliyyətin üstünlüklərindən biri də fond fəaliyyəti barəsində məlumatın iri miqyasda yayılmasıdır, bu da öz sırasında əmanətçilərin bank şəbəkəsinə inamını artırır.

Vurğulayaq ki, nəzəri olaraq qeyri-hökumət sığorta təşkilatları da depozit sığortası ilə təmin edə bilər və qanunla bankları inzibati qaydada sığortaya keçməyə vadar etmək mümkünləşərdi. Ancaq praktikada, qeyri-hökumət sığorta reallaşmasını real saymaq bir qədər də inandırıcı deyil. Yəni, bir çox dövlətdə

sığorta müəssisələri bank sistemi ilə nisbətdə daha aşağı tərəqqi etmiş və hər bir bankın depozit sığortası üçün lazımi səviyyədə maliyə gücləri yoxdur.

2-cisi, depozit bazarında rəqabəti bərabər şəraitdə dəstəkləmək üçün sığorta sistemi əmanət almaq hüququna malik banklara aid edilir (müqayisə üçün yada salaq ki, Lüksemburq, Belçika, İtaliya, Fransa, İsveç, Yaponiya kimi dövlərdə depozitlərin qorunması sxemində iştirak məcburi olduğu halda, Kanada və ABŞ-da yalnız federal bankların bu sxemdə iştirakı məcburi sayılır).

3-cüsü, bankların bu müəssisəyə verdikləri üzvlük haqqından və vəsaitlərdən asılı olaraq, silsilə ayırmalardan təşkil olunur. Fonda üzvlük banklar üçün məcburi sayılır. Əks halda banklar tərəfindən əmanət əməliyyatının reallaşmasına icazə verilməməlidir. Müqayisə üçün söyləmək ki, bir çox xarici dövlətlərdə banklar cəlb etdikləri vəzifələrin məbləğinin 0,01%-dən 0,5%-ə qədərini illik sığorta üzvlüyünə ödəyirlər.

Bəzi dövlətlərdə isə daha yuxarı faizlə üzvlük haqqı toplanılır. Misal üçün, Böyük Britaniyada üzvlük haqqı depozitlərin məbləğinin 0,3%, Belçikada 0,5%, İslandiya isə 1,0% təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq faiz səviyyəsi ildə 1,0 %-dən yüksək olmur.

4-cüsü, gələcəkdə reallaşacaq müəyyən tədbirlərin nə cür olmasından asılı olmayaraq, gələcək zamanda öz işini effektiv təşkil edən banklar üçün dağıdıcı və qeyri-effektiv ağırlıq törətməmək üçün üzvlük haqqının alınması hüququnun sərhədləşməsi düzgün sayılmalıdır. Bu baxımdan layihə istənilən bankdan tutula biləcək üzvlük haqqına maksimum sərhəd qoymalıdır.

5-cisi, gələcək zamanda sığorta fondunun işində dövlətin qeyri-yerli banklar ilə əlaqədə proteksyonist siyasət aparması məqsədəuygundur. Yəni hökumətdə 100,0% xarici sərvətin istifadəsi ilə banklara qoyulmuş əmanətlərin sığortası könüllü olmalıdır (müqayisə üçün söyləmək ki, İtaliya, Hollandiya, Lüksemburq, Almaniya və İsveçdə valyutanın tipindən asılı olmayaraq istənilən depozit qorunur. Belçika, Böyük Britaniya, Fransa, Kanada, Yaponiya, və Litvada xarici valyutalı əmanətlər tam formada sxemdən çıxarılıb) (M.M. Bagirov , 2003).

6-cı, gələcək zamanda davamlı inkişafı və depozitlərin maya dəyərinin yüksəlməsi nöqteyi nəzərindən bank gəlirinin vergi ayırmalarına aid tərəfindən sığorta üzvlüyünə ödənişlərin reallaşmasına icazənin alınması, digər tərəfdən isə, fond öz vəsaitlərini ən aşağı riskli, likvid aktivlərə (misal üçün, ölkənin qiymətli kağızlarına) sərmayə qoymaqla inkişaf etdirə bilər.

7-ci, əhalini sistemin işi barəsində maarifləndirmək çox vacibdir. Çünki, sığorta effektivliyi əhalinin bu sistemin işi barəsində nə qədər məlumatlı olmasından kifayət qədər asılıdır. Bu prosesdə banklar da aktiv iştirak etməlidirlər.

Bankın əmanət-depozit fəaliyyətini bazar iqtisadiyatına keçid vəziyyətində gücləndirmək üçün aşağıda göstərilən faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- bank depozit və əmanət ehtiyatlarının məbləğ və intervalları onun fəal əməliyyatlarına müvafiq olmalıdır;
- xüsusi fikir müddətli əmanətlərin cəlb edilməsinə istiqamətlənməlidir;
- əlavə xidmət və qoyuluşların miqdarının çıxaldılması məqsədi ilə güzəştlər verilməklə, depozit və əmanət əməliyyatlarının spektirlərinin böyüdülməsi;
- pulların bankda qorunub saxlanması və onların effektiv yerləşməsinə xüsusi nəzarət sisteminin inkişafı.

Vurğulayaq ki, Azərbaycan Respublikasında “Əmanətlərin Sığortalanması” barəsində qanun qəbul olunmuşdur. Qanun 29.12.2006-cı ildə prezident tərəfindən imzalanıb və 11 fevral 2007-ci il tarixindən ertibarən dərc olunaraq qüvvəyə minib. Əmanətlərin sığortalanması üzrə sistemin formalaşdırılmasında məqsəd yerli və xarici bankların lokal filiallarının ödəmə bacarığını əldən verdikdə fiziki insanlardan yatırımlara təyin edilmiş pul vəsaitin itirilməsi riskin qarşısını almaq, maliyyə və bank sistemin tarazlığını və tərəqqisini dəstəkləməkdir. “Əmanətlərin Sığortalanması” barəsində qanuna əsasən Əmanətlərin Sığortalanması Fondu formalaşdırılmışdır. Aşağıda göstərilən resursların köməkliyi ilə fondun sığorta ehtiyatları yığılır:

- iştirakçı bankların üzvlük haqqları;
- iştirakçı bankların təqvim haqqları;
- iştirakçı bankların əlavə haqqları;
- fondun formalaşdırdığı böyük intervallı borc vəzifələri hesabına istifadə olunan vəsait;
- mövcud xərclər istisna olmaqla fond vəsaitinin idarə olunmasından əldə edilən gəlir;
- ianə, qrant və ya qanunvericilikdə icazə verilən, mənbə olmayan, daxil olan vəsaitlər;
- kompensasiyaların verilməsi məqsədi ilə çatmayan məbləğdə alınmış borclar;
- reqres qaydasında tələb hüququ ilə banktan və ya xarici bankın yerli filialından alınan vəsaitlər.

Hal-hazırkı vəziyyətdə təzə tip bank məhsulunu hazırlanması və istifadəsinə bağlı rentabeliklərinin tapılmasının vacibliyi də ortaya çıxır. Ayrı-ayrı tip bank əməliyyatlarında istənilən əməliyyatın spesifikliyi diqqətə alınaraq rentabelik göstəriciləri tətbiq oluna bilinər.

Aşağıdakı düsturla cəlb olunmuş vəsaitlərin rentabelik göstəricisi təyin olunur:

Gəlirlər (yerləşdirilən resurslara görə alınan faizlər)

Xərclər (cəlb olunmuş vəsaitlərlə hesablanan faizlər + vəsaitlərin cəlb olunmasına çəkilən məsrəflər)

Belə göstərici fərqli tip bank əməliyyatlarının rentabellik dərəcisini tapmağa imkan yaradır.

İstənilən bank əməliyyatındakı kimi, bankdakı əmanət əməliyyatı da riskli əməliyyatlar siyahısındadır. Bunun səbəbi aşağıdakılar ola bilər: bank müştərilərinin əmanətlərinin kütləvi tələb etməsi, əmanət bazarında ola biləcək mənfi vəziyyət və s. Belə nöqteyi nəzərdən istənilən bank etibarlılığının, likvidliyinin və qazancılığının dəstəklənməsi zamanı bankın əmanət portfelinin effektiv idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu prosedur əmanət əməliyyatları zamanı risklərin düzgün idarə olunması ilə şərtlənməlidir. Beynəlxalq bank təcrübəsində əmanət əməliyyatları zamanı risklərin minimal səviyyəyə salınması üçün fərqli-fərqli üsullar istifadə olunur.

Müasir zamanda lokal bankların əmanət əməliyyatları zamanı risklərin qiymətləndirilməsində vacib üsul kimi, cəlb edilmiş vəsaitlərin quruluşunun müqayisəli analizi hesab olunmalıdır.

Cəlb olunmuş vəsaitlərin quruluşunun müqayisəli analizini, müştəri qruplarına və zamana əsaslanaraq reallaşdırmaq olar. Bu üsulun köməkliyi ilə bank, cəlb olunmuş vəsaitlərin böyük hissəsinin hansı müştəri və hansı zaman intervalına bağlı olduğunu təyin edir. Belə müqayisəli analizi iqtisadçı Q.S.Panovanın “Kreditnaya politika kommerçeskoqo banka” işində nümayiş etdiyi cədvəllər maketini tətbiq etməklə reallaşdırmaq daha düzgündür. Çünki, belə yanaşma istənilən iqtisadi subyektin bankın passiv əməliyyatlarının tərəqqisindəki öhdəliyini təyin etməklə yanaşı, bu əməliyyatın tutumundakı modifikasiyaları və bankın likvidliyinə təsir səviyyəsini tapmış olur (Z.F.Məmədov, 2011, s.11).

Əmanət əməliyyatından baş verə biləcək riskləri qiymətləndirilməsi bankın cəlb etdiyi vəsaitlərdə böyük məbləğli əmanətlərin payının təyini. Əgər böyük məbləğli əmanətlərin məxsusi çəkisinin yüksəlməsi bankın ehtiyat bazasının sabitliyinin aşağı salınmasını şərtləndirirsə, bu zaman baza öhdəlikli banklara, dövlətin maliyyə konyukturasında reallaşmış müəyyən dəyişikliklərdən onun sərəncamında qalacağı vəsaitin miqdarını tapmağa da şərait yaradır. Yəni, baza öhdəlikləri bankın cəlb etdiyi vəsaitlərin fundamentini müəyyən edir. Məsələn, üçün,

ABŞ və bəzi Qərb dövlətlərinin metodikasında baza öhdəlikləri istənilən öhdəliyin böyük məbləğindən zamanlı öhdəliyin məbləği (100 min ABŞ dollarından yüksək) çıxmaqla təspilir (Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova , 2009).

Bir qayda olaraq öhdəlik bazasının etibarlılığını əsas öhdəliyin ümumi cəlb olunmuş istənilən öhdəliyin məbləğlərinə nisbəti ilə təyin edilir.

Azərbaycan Respublikasında hələldə böyük miqyasda istifadə edilməyən əməliyyatlardan biri də trast əməliyyatıdır. Bank sistemində trast əməliyyatlarının istifadəsi və tərəqqisinin vacibliyi bəzi faktlarla izah etmək olar:

1. Bank əməliyyatlarından əldə edilən gəlirlərin zamanla aşağı düşməsi;
2. Vəsaitlərin cəlb edilməsi bazarında rəqabətin zamanla artması;
3. Bankların ümumi passivlərində əhalinin pul vəsaitlərin məxsusi çəkisinin nisbətən aşağı səviyyədə olması;
4. Müştərilərin banklardan daha bol çeşidə xidmət tiplərinin əldə etməsi marağının yüksəlməsi.
5. Trast əməliyyatların digər əməliyyatlarla müqayisədə banklar üçün daha əlverişli olması:
 - bank xərclərin aşağı olması;
 - vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün imkanların məhdud olmaması;
 - bankların ayrı-ayrı əlaqələrinin artırılması;
 - bankın difər kapitaldan istifadə etməsi və s.

Bankların “saxlanc” əməliyyatı onların reallaşdırdığı ənənəvi olmayan əməliyyatlarından biridir. Saxlanc əməliyyatı söylədikdə müştərilərin qiymətli kağızlarının və ya qiymətli əşyalarının bankda saxlanılması anlaşılır. Qiymətli əşyaların qorunub saxlanılması məqsədilə bank müştəriyə icarəyə seyf təqdim edir. Müqavilə əsasında isə müştəri hər zaman öz qiymətli əşyaları üzərində nəzarət etmək imkanına malik olur. Bu cür əməliyyatın lokal kommersiya bankı tərəfindən reallaşdırılması onlar üçün əlavə pul qazanmağa imkan vermiş olar (R.A. Bəşirov , 2007).

Söylədiklərimizə əlavə olaraq, müasir şərtlərdə lokal kommersiya banklarının məsləhət xidməti olan əlavə xidmətlərinin fəal istifadəsi, bank və əhali münasibətlərinin yaxşılaşmasna müsbət təsir göstərmiş olar. Bankın məsləhət fəaliyyətinin üsulları aşağıda göstərilənlərin bazasında realizə oluna bilinər:

- müştərilərin sifarişləri ilə bazarın marketinq analizi;
- hüquq, məsləhət və konsaltinq xidməti;
- sızlaşma, sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və uçuotu üzrə xidmətlər;
- sığorta əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi;
- qanunvericiliklə icazə verilən qeyri-bank əməliyyatları.

Respublikada bank və əhali arasında münasibətlərin tərəqqisini zəiflədən mühüm faktorlardan biri də bank sisteminin ərazi tərəqqisinin bərabər olmamasıdır. Şübhəsiz ki, regionlarda bank şəbəkələrinin realizəsi, bankın fiziki şəxslər bazarında səviyyəsini bərkidən vacib faktorlardan biri olsa da, çox zaman bu cür tədbirin reallaşması kapitala malik olma nöqtəyi nəzərindən kiçik, hətta mühüm dərəcədə orta banklar üçün səmərəli olmur.

Bu səbəbdən hal-hazırda yerli bank təcrübəsində göstərilən banklar (kiçik və orta) sayəsində kredit müəssisələri olmayan region və yaşayış məntəqələrində xüsusi zirehli avtobusların köməkliyi ilə səyyar əməliyyat kassaların istifadəsi və ya məntəqələrin realizəsi məqsədəuyğun olardı. Yəni, avtobus 2 bank əməkdaşından, sürücü-inkasator və kasa əməliyyat işçisindən təşkil olunur. Səyyar əməliyyat kassaları yaşayış məntəqələrində həftədə bir dəfə yerləşməklə müştərilərə bir neçə saat xidmət göstərilər. Bu prosesin vacibliyi ondan ibarətdir ki, bank şəxsi məsrəflərini aşağı salmaqla müştərilərini saxlamaq və ya müştəri sayının yüksəltmək imkanını əldə edir. Öz növbəsində, bu işin hal-hazırkı vəziyyətdə lokal bankların fəaliyyətlərinə təsir qüvvəsinin nədən təşkil olduğunu müəyyən etməyə ehtiyac duyulmur (bəzi ədəbiyyatlarda bu əməliyyat regionlarda mobil bankların realizəsi formasında müəyyən olunur olunur) (M.F.Əliyev, 2011).

Cədvəl 2: Ölkəmizdəki yerli bank filiallarının ərazi üzrə təsnifatı

	İqtisadi rayonlar	31.12.05	31.12.10
1	Abşeron iqtisadi rayonu (Bakı şəhəri daxil olmaqla)	214	366
	dövlət bankları	41	17
	özəl banklar	171	349
2	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	36	64
	dövlət bankları	15	3
	özəl banklar	21	61
3	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	18	28
	dövlət bankları	9	2
	özəl banklar	9	26
4	Lənkəran iqtisadi rayonu	19	43
	dövlət bankları	9	3
	özəl banklar	10	40
5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	18	32
	dövlət bankları	8	3
	özəl banklar	10	29
6	Aran iqtisadi rayonu	48	85
	dövlət bankları	28	8
	özəl banklar	20	77
7	Yuxarı Qarabag iqtisadi rayonu	2	4
	dövlət bankları	2	
	özəl banklar	0	4
8	Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0	
	dövlət bankları	0	
	özəl banklar	0	
9	Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu	8	11
	dövlət bankları	5	1
	özəl banklar	3	10
10	Naxçıvan iqtisadi rayonu	11	11
	dövlət bankları	9	1
	özəl banklar	2	10
	Cəmi	374	644

Mənbə: (Azərbaycan Mərkəzi Bankının ilik statistik büləteni)

Təzə bank əməliyyatlarının istifadəsində marketing xidməti vacib vasitə hesab olunur. Marketing xidmətinin bazasında təzə bank əməliyyatlarının realizəsinin mərhələlərinə diqqət yetirək:

– təzə əməliyyatların realizəsi ideyasının axtarılması və ya mövcud olanı müasirləşdirilməsi və ona qoyulan tələbin proqnozlaşdırması;

- bank əməliyyatlarının realizəsi;
- təzə əməliyyatların istifadəsinin nəticələrinin analizi.

Birinci mərhələ – təzə əməliyyatların təşkili fikrinin araşdırılması yaxud da var olanı müasirləşdirmək və ona qoyulmuş tələbin proqnozlaşdırılmasında marketing xidməti aşağıda göstərilənləri təşkil etməlidir:

- mövcud olan əməliyyatın icmalı;
- təzə əməliyyata qoyulan tələbin araşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- bankın müştəri ilə əməkdaşlığının yaxşılaşdırılması haqqında təkliflərin verilməsi.

İkinci mərhələ yeni bank əməliyyatların formalaşdırılması özündə aşağıda qeyd etdiklərimizi birləşdirməlidir:

- xidmətlərin realizəsi məqsədi ilə minimal xərclərin saxlanması;
- hüquqi və metodoloji normativ mənbələrin təşkili;
- təzə əməliyyatların realizəsi və istifadəsində bank əməkdaşlarına stimül verilməsi.

Üçüncü mərhələ – təzə əməliyyatların istifadə nəticələrinin analizi aşağıda göstərilənlərdən ibarət olmalıdır:

- müştəri bazasının analizi;
- təklif olunan əməliyyatların tutumunun analizi;
- əməliyyatların effektivliyinin təyin edilməsi.

İndiki vəziyyətdə Respublikamızda kommərsiya banklarının müştərilərə belə təzə bank əməliyyat və xidmətlərinin təklif olunması, mənfəətlərinin yüksəlməsinə şərait yaradardı. Nəticə olaraq, lokal banklar dünya təcrübəsində olduğu kimi, öz mənfəətlərini faizlər qazancı sayəsində deyil, əməliyyat mənfəətləri hesabına yüksəltmək şansını qazanmış olar.

Bank fəaliyyətlərinin ayrı-ayrı bazarlarda qazancılıq spesifikasiyi, bank xidmətlərin dəyəri kimi müəyyən edilir. Bank xidmətlərin dəyəri istehlakçıya xidmətlər təqdim edildikdən sonra, transaksson xərclər formasında müəyyən

olunur. Əməliyyatların reallaşması məqsədi ilə bu ödənişlər xərc formasında sayılır.

Fərqli-fərqli təyinatlı bazarlarda və sektorlarda xidmətlərin mədaxilinin idarə olunmasını reallaşdıran banklar, bu xidmətlərə müştəriləri cəlb edən və eyni xidmətlərini təqdim edən banklarla, qiymət yarışını fəal formada davam etdirirlər. Əlavə olaraq, xidmətlərin qiymət amili, bankların xidmət nüfuzunun vacib elementini əhatə edərək, müştərilərin banklarla səmərəli əlaqələrinin möhkəmlənməsinə və nəticə etibarlı ilə, bankın maddi olmayan aktivlərin yüksəlməsinə şərait yaradır (Z.F. Məmədov , 2006).

Adətən hesab olunur ki, müştərilər bank filiallarının çoxsaylı xidmətlərindən istifadə etməlidirlər. Uzun zaman ərzində əməliyyat otaqlarındakı şərait, iş rejimi, şaxələnməmiş filial şəbəkələri bank atributları kimi sayılırdı.

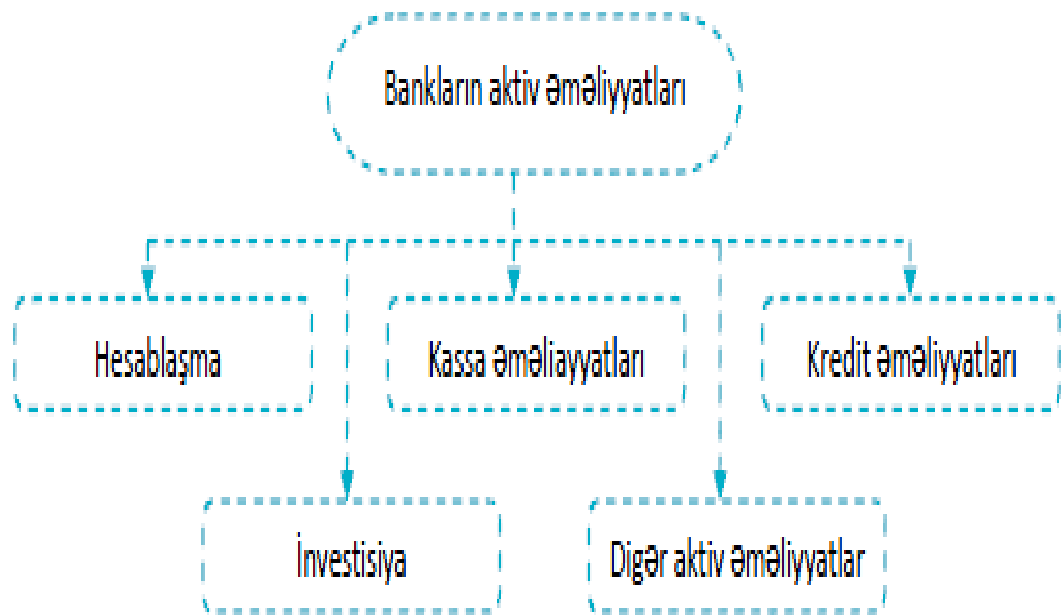
Müasir zamanda bankların mahiyyəti, əməliyyat və xidmətlərinin tətbiq spesifikasiyaları banklar tərəfindən öz xidmət paketlərini müştərilərə lazım olduqda zaman təqdim etmə bacarığı ilə təyin edilir.

2.2 Azərbaycanın bank sistemində bank əməliyyatlarının təşkilinin tədqiqi

Hər bir dövlətdə ticarət bankları ancaq bank qanunvericiliyi sayəsində icazə verilən əməliyyatları həyata keçirirlər. Ümumilikdə kommersiya banklarının fəaliyyətləri 3 qrupdan ibarətdir: 1) aktiv əməliyyatlar 2) passiv fəaliyyətlər 3) vasitəçilik fəaliyyətləri.

Ticarət bankları aktivlər və yerləşdirilən vəsaitlərlə obyektlərə bölünür. Hər bir kommersiya bankında qiymətli metallar, pul (milli və xarici valyutalar), qiymətli kağızlar, maddi və texniki qiymətli kağızlar, müştəri kreditləri, daşınmaz əmlak və s. Vardır. Qrupda aktiv bank əməliyyatları aşağıda verilmişdir (Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova , 2009, s.63):

Şəkil 1: Bank əməliyyatlarının növləri

Mənbə: Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova , 2009

Əlavə olaraq kommersiya banklarının aktivlərinin xassələri aşağıda göstərilmişdir:

Şəkil 2: Kommersiya banklarının aktivlərinin xassələri

Likvidlik

- Bazar dəyərini itirmədən tezliklə pula çevrilə bilmə qabiliyyəti

Risklilik

- Aktivin öz nominal dəyərinə itkisiz qayıda bilməsi

Gəlirlilik

- Aktivin gəlir gətirə bilməsi

Müddətlilik

Mənbə: Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova , 2009

Maliyyə və ticarət bazarının müəyyən seqmentlərinin halından Aktivlərin likvidliyi aslıdır. Bank yatırımlarına tələb yüksək olduqca, müvafiq aktivlərin likvidliyidə bir o qədər də yüksəkdir. Likvidlilik eləcə də satıcının müəyyən etdiyi qiymətdən də aslıdır. Aktivin qiyməti bahalaşdıqca, onu satmaq bir o qədər də çətin olacaq. Bankların praktiki olaraq əsas öhdəliyi likvidliliyin mühafizəsidir. Likvidlilik- aktivləri reallaşdıran mühüm məhvumdur.

Aktivlər likvidliyinə üzrə bölünürlər:

- likvid olanlar (nağd və qeyri-nağd şəklində pullar),
- yüksək likvidli aktivlər (intervalı bir neçə gün təşkil edir),
- orta likvidli aktivlər (intervalı bir neçə həftə təşkil edir),
- Aşağı likvidli (intervalı bir neçə ay təşkil edir).

Hər aktiv likvidliyi almaq üçün başqa-başqa funksiyalara malik olur. Hər bank can atır ki, yüksək likvidli aktivlərə yiyələnsin, amma bank işinin sabitliyi məqsədi ilə aşağı likvidli aktivlər də mühümdür. Yəni, yalnız fəvqəladə hallarda istifadə olunan bəzi aktivləri bank “dərin” resurslar üçün hazırlayır. “Dərin” resurs adlanan aktiv kimi qızıl, daşınmaz əmlak, qiymətli metallar və s. aid edilir (R.A. Bəşirov , 2007).

Bank aktivləri qazanc əldə etdirən və əldə etdirməyən ola bilər. Reallıqda bu bölgü bir qədər nisbidir. Çünki hər bir aktiv gəlir gətirmək funksiyalıdır, amma bəzi aktivlər vasitəsiz olaraq, başqaları isə vasitəli gəlir gətirir. Gəlir gətirən aktivlər kimi maddi-texniki aktivlər, təmin edilmiş kreditlər, lizinq, qiymətli kağızlar və s. göstərmək olar. Gəlir gətirən aktivlər arasında faiz alınan investisiya yatırımları da vardır.

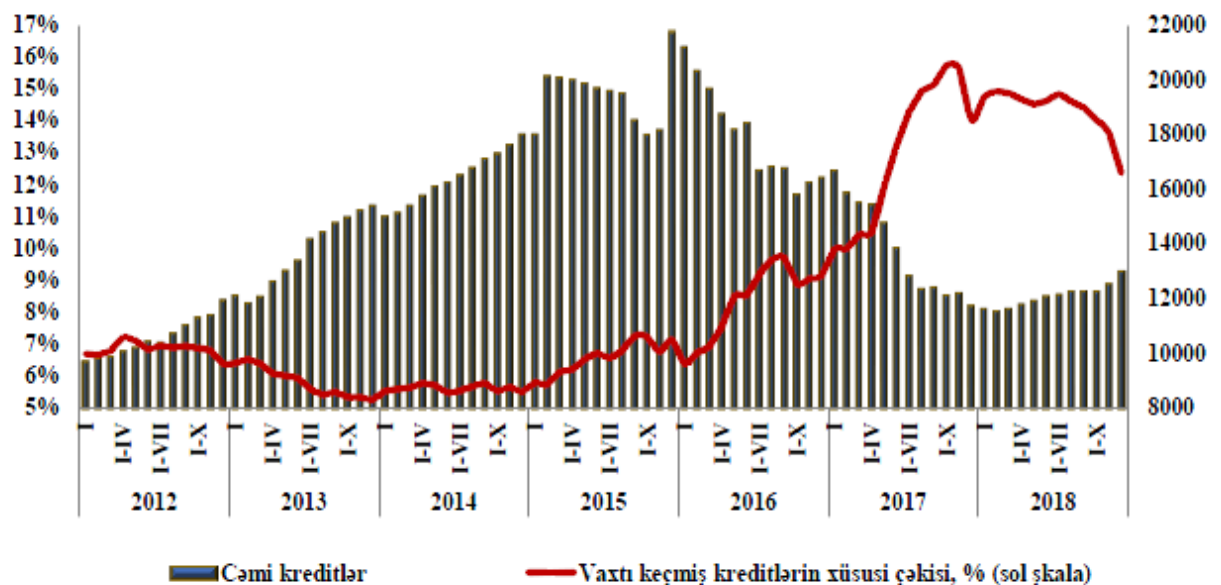
Risklilik səviyyəsi üzrə bütün aktivlər yüksək, orta, aşağı və risksiz aktivlərə vardır. Bank praktikasında belə bir qayda vardır: Aktivin gəlirliliyi çox olduqca, bir o qədər də aktivin risklilik səviyyəsi yüksəlir. Yüksək riskli aktivlərə verilmiş kreditləri aid etmək olar. Bank praktikasında kreditlərin geri qaytarılmaması hallarına da rast gəmək olar. Gəlir gətirməyən aktiv risksiz adlandırılır.

Müddətliliyinə görə aktivlər qısamüddətli (30 günə qədər), ortamüddətli (1 ildən 3- ilə kimi), uzunmüddətli (3 ildən çox) aktivlərə bölünürlər.

Aktivlərin bir qismi onun maliyyə tələbatlarına istiqamətlənir. Bankın tələblərinə bankın başqa bankın müxbir hesablarında qoyulmuş pulları, verilmiş kreditləri, başqa emitentlərin qiymətli kağızlarına yatırımları, lizinə qoyulmuş maddi aktivləri aid etmək olar. Bankın tələb etdiyi aktivlərə daşınmaz əmlak, başqa maddi aktivlər, həmçinin kassada olan pul qalıqları aid edilmir. .

Hamımız bilik ki, kommersiya bankları səmərəli və qazancılı formada öz işini davam etdirməsi və tərəqqisi kredit əməliyyatlarından bilavasitə aslıdır. Kredit əməliyyatı pulu konkret müddət ərzində tətbiqi niyyətilə ilə qarşılamaq və geri vermək şərti ilə kreditör və debitor arasındakı əlaqədir.

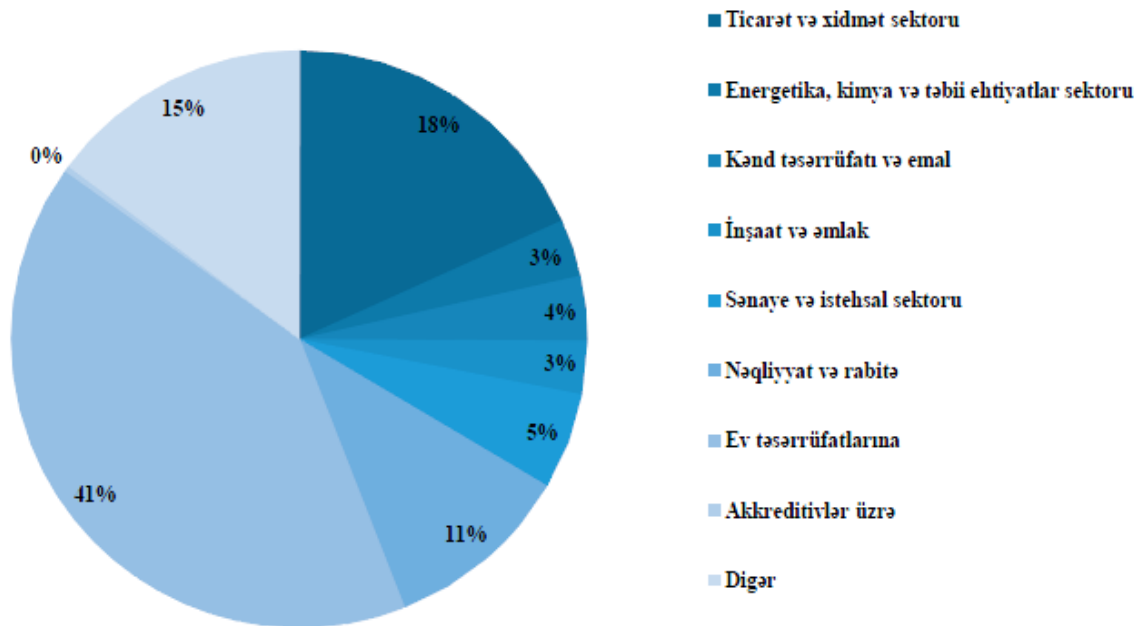
Diagram 1: Bank kreditlərinin həcmi, mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı Statistik Bülleten

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Diaqram 2: Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu, %-lə (01.01.2019)

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı Statistik Bülleten

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Kassa-hesablaşma əməliyyatı kommersiya banklarının fəal əməliyyatlarından biridir. Bəzi şərtlərdə bu əməliyyatlar başqa-başqa, bəzilərinə isə birlikdə xarakterizə edilir. Buna görə də birinci kassa əməliyyatlarının tədqiqatını aparmağa daha məqsədə uyğun bilirəm. Bankların kassa əməliyyatları nağd pul vəsaitlərinin hesablaşmaları, bankların hesablaşma əməliyyatları isə qeyri-nağd pul vəsaitlərinin hesablaşmaları ilə əlaqəlidir. Banklar maliyyəyə kassa xidməti təqdim edir, dövriyyədən sərbəstləşdirilmiş nağd pul vəsaitinin bankın kassalarına daxil edilməsini təşkil edir. Banklar müştərilər üçün kassa xidmətlərini imzalanmış müqaviləyə uyğun şəkildə reallaşdırır. Digər sözlə desək, kassa əməliyyatlarının köməkliyi ilə kommersiya bankları müştəriləri ilə nağd pul hesablaşmalarını həyata keçirir (R.Əsgərova, 2007, s.73).

Təşkilatlar tərəfindən nağd pul vasitələri kredit müəssisələrinin kassasına yönəldilir. Nağd pulların tam və zamanında banka daxil olunması məqsədi ilə təşkilatların kassalarındakı nağd pulun artığı məhdudlaşdırılmalıdır. Bu məhdudlaşmadan yüksək olan nağd pullar banka təqdim olunmalıdır. Kassa

fəaliyyətlərinin reallaşdırılması niyyəti ilə bankda təkrarən sayma kassaları və bankomatları, mədaxil-məxaric kassaları tətbiq olunur.

Gündüz mədaxil kassaları nağd pulun mədaxili üçün formalaşdırılır. Bank hesabı olmayan müştəri tərəfindən pul köçürmələri ilə əlaqəli banka nağd pul vəsaitləri təqdim olunduqda "Pul köçürmələri üçün elan" tətbiq olunur. Nağd pul vəsaitləri ilə elanlar da kassirə verilir. Gündüz mədaxil kassasına təhvil verilən nağd pul vəsaiti həmin əməliyyat günün yekununda mühasibat balansında əlavə olunur.

Tədbirlərdən sonra müştərilərdən nağd pul almaq üçün kassa axşam verilir. Axşam saatlarında kassa aparatının əməkdaşları "Axşam bilet bürosu" və kassa aparatının açarları ilə bağlanacaqlar.

Çıxarma əməliyyatları çəkilməyə yönəldilir. Bu əməliyyata çəkilmə əmri və ya pul çeki hesabı ilə baxılır. Depozitin nağd şəkildə alındığı tərəf "pul köçürmələri" və ya qaytarma əmri yazır. Kassa aparatından təqdim edilən pul dərhal əməliyyat gününün ödəniş balansına daxil edilir. Bəzi hallarda kredit təşkilatlarına pul köçürmələri bankın kassasında, mövcud vəsaiti seçmək, hesablamaq və bağlamaq üçün yaradılır (R.A. Bəşirov , 2007).

Banklar tərəfindən həyata keçirilən aktiv əməliyyatlardan biri onunla investisiya əməliyyatlarıdır. Banklar qiymətli kağızlar almaq üçün öz resurslarını idarə edən investorlar kimi çıxış edirlər. Belə qiymətli kağızlar qiymətli kağızlar, hökumət mövqeləri, səhmlər, istiqrazlar və s. Daxildir. Veksel alışını əhatə edən kommersiya bank əməliyyatları aşağıdakılardan ibarətdir aksept üzrə əməliyyatlar, qeydiyyat əməliyyatları, (diskont) kredit, inkassasiya və s. Kommersiya banklarının sərmayə əməliyyatlarının qazancılılığına aşağıda göstərilən amillər təsir göstərir: iqtisadiyyatın halı, maliyyə-kredit sisteminin şəraiti, qiymətli kağızlar bazarının tərəqqi dərəcəsi, yüksək likvidliyi olan qiymətli kağızların olması, fond bazarının iştirakçılarının ixtisas dərəcələri, qiymətli kağızlar portfelinin quruluşu və digər bu kimi faktorlara bağlıdır.

Kommersiya bankları öz sərmayə fəaliyyətini məqsədli və taktiki idarə etmək məqsədi ilə quruluşunda müəyyən bölmələr formalaşdırırlar. Bölmələrin yerinə yetirdikləri işlərə aşağı göstərilənləri misal gətirmək olar:

- sərmayələrin tərkibi və strukturunu;
- sərmayə siyasətinin mühüm məqsədlərini;
- potensial qazancın hesabatını və s.
- portfelin tərkibində düzəlişlərin edilməsi mexanizimini;

Başqa aktiv əməliyyatlar. Belə əməliyyatlar bank əməliyyatlarının zamanında kefiyyətlə prosesini dəstəkləyən müvafiq infrastrukturun formalaşması ilə əlaqəlidir. Bu prosedur da bir qayda olaraq bank sistemindən asılıdır.

Kommersiya banklarının aktiv fəaliyyətinin əldə etdiyi nəticələr bank balansının aktiv hissəsində göstərilir, bu göstəricilər bazasında bankın ehtiyatlarının yerləşdirilməsinin xüsusiyyəti, onların tətbiqinin effektivliyi yoxlanılır və analiz olunur (Harvey , 2001).

Passiv əməliyyatlar- bank fəaliyyətidir, bu zaman gəlir almaq məqsədi ilə gələcək fəaliyyət üçün səciyyəvi və cəlb edilmiş vəsait toplanır. Münasibət qrupları:

1. Bank mülkiyyətçiləri arasında spesifik kapitalın formalaşmasında yaranan əlaqələrdir;
2. Bank işçiləri və müştərilər arasında pul vəsaitlərinin hesablarda depozitləşdirilməsi dövründə formalaşan əlaqələr;
3. Bank xərclərinin verilməsi zamanı formalaşan əlaqələr. Qiymətli kağızlara əmanətlərə faizlər ödənilir.
4. Bank gəlirinin alınması və paylanması zamanı olan əlaqələr. Eləcə də vergilərin verilməsi və bank mülkiyyətçilərinə dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat və səciyyəvi kapitalın çoxalmasında bura daxildir.
5. Risklərin sığortalanması məqsədi ilə ehtiyat fondlarının formalaşması. Müvafiq olaraq banklar başqa fondlar da formalaşdırır: Qiymətli kağızların dəyərsizləşməsi riskinə qarşı ehtiyat fondu, aktiv əməliyyatlar üsulu ilə formalaşan

resursların yaradılması və paylanması, itirilməsi ehtimalına uyğun şəkildə reallaşdırılır. Bu formada olan fondlar Mərkəzi Bankın standart aktlarına əsasən formalaşdırılır.

6. Bank və investor arasında qiymətli kağızların qoyulması və onlara olan faizlərin geri verilməsi rolu olduqda formalaşan əlaqələr.

7. Mərkəzi Bank və kommersiya banklarındakı passiv əməliyyatların reqlamenti.

Bank passivləri keyfiyyət məzmununa görə 2 qrupa ayrılır:

1. Xüsusi kapital.
2. Cəlb edilmiş kapital.

Passiv əməliyyatların təyinatı aşağıdakılardır:

- Xüsusi kapitalın qurulması və inkişafı.
- Kreditorlardan, əmanətçilərdən vəsaitlərin cəlb edilməsi və s.
- Zıyanın minimuma salınması üçün ehtiyat və sığorta fondlarının reallaşması.
- Qiymətli kağızların emissiyasından pul vəsaitlərinin alınması.
- Əməyin ödənilməsi məqsədi ilə mühitin formalaşdırılması və işçilərin mülki-kommunal məsələlərinin həll edilməsi.
- Həm ölkənin, həm də səhmdarların maraqları məqsədi ilə, bank quruluşunun inkişafı və təkmilləşməsi naminə bankın qazanlı işi üçün şəraitin hazırlanması.
- Passiv əməliyyatlar zamanı risklərin azaldılması məqsədi ilə səmərəli kontrol sistemin formalaşdırılması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının qorunması.
- Passiv əməliyyatlarda cəlbəedici faiz siyasəti.

Passiv əməliyyatların tiplərinə aşağıda ümumiləşdirilmiş cədvəldə baxa bilərik:

Şəkil 3: Passiv əməliyyatların ümumiləşdirilməsi

Qiymətli kağızların emissiyası.

- İki cür qiymətli kağız vardır: kapital (səhmlər) və borc (istiqrazlar, depozit əmanət sertifikatları).

Bank fəaliyyətindən mənfəət

- Bu əməliyyat nəticəsində bankın xüsusi kapitalı artır. Vergilər çıxıldıqdan sonra qalan xalis mənfəət daxil olunur.

Depozit əməliyyatları.

- Müxtlif müddətə və müxtəlif formada fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan pul vəsaiti.

Banklararası kreditlərin cəlb edilməsi.

- Kreditör sımasında Mərkəzi Bank və digər kommersiya bankları, xarici banklar çıxış edə bilər.

Bank məhsulları və xidmətlərinin bazarından səmərəli istifadə qabaqcıl bank müştərilərinin dialoqundan asılıdır. Bu dialoq problemləri həll etmək üçün dövrü məlumat mübadiləsinə tələb edir. Buna görə, bir bankın hər bir modifikasiya edilmiş marketing complexi bir istehlakçı ilə əlaqəli olmalıdır. Bu baxımdan, hər bir ünsiyyət kanalı sistemli sayılmalıdır, çünki hər hansı bir əlaqə proqramı kontaktların maksimum sayını (inputulmo) saxlamaq üçün yaradılmalıdır.

Bank məhsulları və xidmətlərinin inkişafı bank və müştəri arasında olan qarşılıqlı əlaqələrdən deyil, həm də onların arasında əməkdaşlığın qurulmasından asılıdır. Bununla yanaşı, əməkdaşlıq səmərəlilikdir, bu da adekvat metodlar, metodlar, alətlər tələb edir.

Qərbi ölkələrinin təcrübəsinə görə, bank strategiyasının təşkili üçün ünsiyyət vacibdir. Bunun effektiv həyata keçirilməsi strateji qərarlar üçün əsas qaydaların inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu, bankların marketing siyasəti hesab edilir.

Bankın məhsulları və xidmətlərinin tərəqqisi məqsədi ilə bankın kommunikasiya strategiyasının düzgün üsulun seçilməsi də bank sferasında vacib məsələlərdəndir. İki üsul fərqləndirilir (Z.F.Məmədov, 2011, s.11) :

1. PR-yanaşma

2. Ümumi menecment (idarə etmə) baxımından yanaşma

PR-yanaşmanın mənası odur ki, bankın mühüm kommunikasiya məqsədləri daxili və xarici şəxslərin arasında əlaqələrin təhlili əsasında reallaşır. Ümumi idarə etmə yanaşması isə kommunikasiya kanalları və vasitələrinə söykənir.

Cədvəl 2.3: Bankların məhsul və xidmətlərinin marketinqi

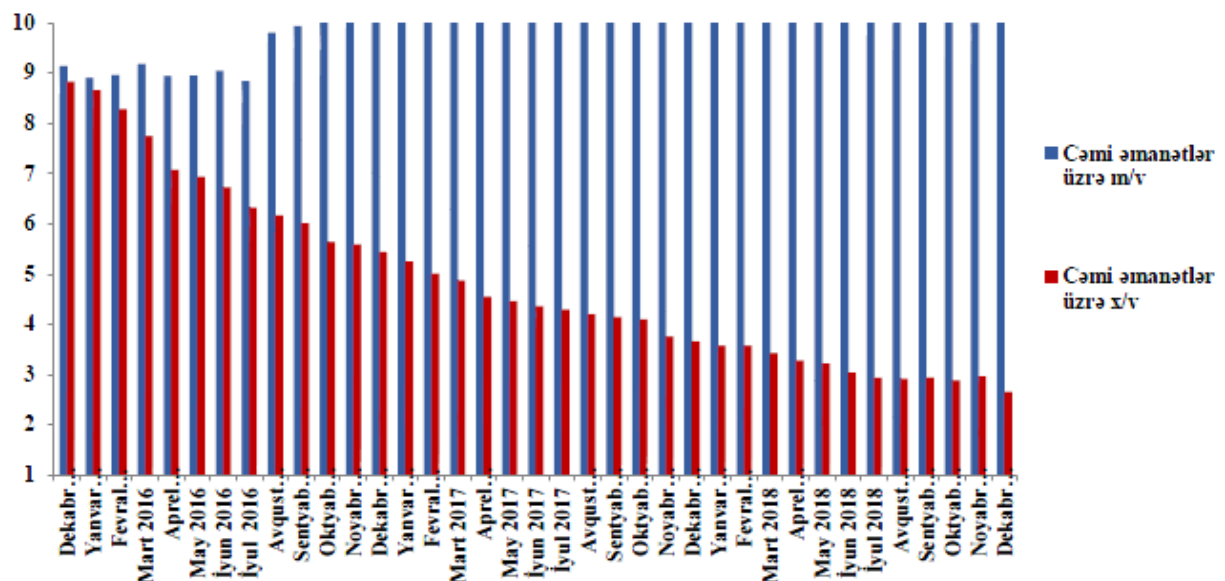
	Mahiyyət	Üstünlüyü	Çatışmazlığı
İctimai rəyin formalaşdırılması	Banka ictimaiyyətin müsbət fikrinin formalaşdırılması və onun qorunub saxlanması.	Bütün auditoriyalar çatmaq, Bankın imicinin yaradılması, kiçik xərclər.	Yüngül sferaların idarə olunmasının zəifliyi, yekun nəticənin öyrənilməsi çətinliyi.
Reklam	Reklam- ödənişli, bir istiqamətli müraciətdir.	Bank məhsullarına olan böyük tələbi stimullaşdırır, Bankın ticari markası ilə məlumatlandırır, Bankın müsbət imicini yaradır, yadasalma funksiyasını həyata keçirir.	Material və səmərəsiz reklam xərcləri
Fərdi satışlar	Satışın stimullaşdırılması vasitəsidir və vasitəsiz reallaşır.	Məqsədə istiqamətli, Şəxsi yanaşma, çeviklik.	Qısa müddət istifadədə effektivsizlik, böyük xərclər.
Satışın stimullaşdırılması	Xidmət və məhsulların satışının həvəsləndirmə ölçüləri.	Qısa zamanda satışların tutumunun dəyişməsi, təzə bank məhsullarının bazara çıxarılmasında effektivlik.	Bankın ticarət nişanının yaradılması mümkün olmur, düzgün olmayan qiymət qoyulması ehtimalı, satışın aşağı düşməsinin qarşısının alınma bilinməməsi.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Respublikada hansı bank məhsullarının daha çox tətbiq olunduğu haqqında tədqiqat həyata keçirilmişdir. Araşdırmanın nəticəsinə görə istifadəçilərin 32, 26% -i debet kartlarını tətbiq etməyə üstünlük verirlər (www.stat.gov.az).

Bu fakt təsadüfə deyildir, buna səbəb sorğu sosial şəbəkədə aparıldığından cavablandırıanların əksəriyyət internetdən istifadə edənlərdir və təbii ki, onlayn alış - veriş etmək məqsədləri ən səərli seçim məhz debet kartlardır. Eləcə də nəzərə alınsa ki, debet kartları ümumi termindir və onda inlar həm əməkhaqqı , həm də təqaüd kartlarını da əhatə edirlər. Amma sorğuya onların hər birinin ayrı-ayrılıqda daxil olunması vacibdir. Reytingdə ikinci yerin sahibi də 27,22% -lə əməkhaqqı kartları durur. Sosial və tələbə pensiya kartları isə dördüncü yerdədir, yəni 15.93% təşkil edir. Amma iqtisadi bazarda yeni olan taksit kartlarından istifadə edən istifadəçilərin sayı isə 2,42% təşkil etdi. Aşağıda göstərilən qrafikdə son illər üçün bu dəyişikliyi aydın şəkildə görsənir.

Diaqram 3. Əmanətlər üzrə orta faiz dərəcəsi

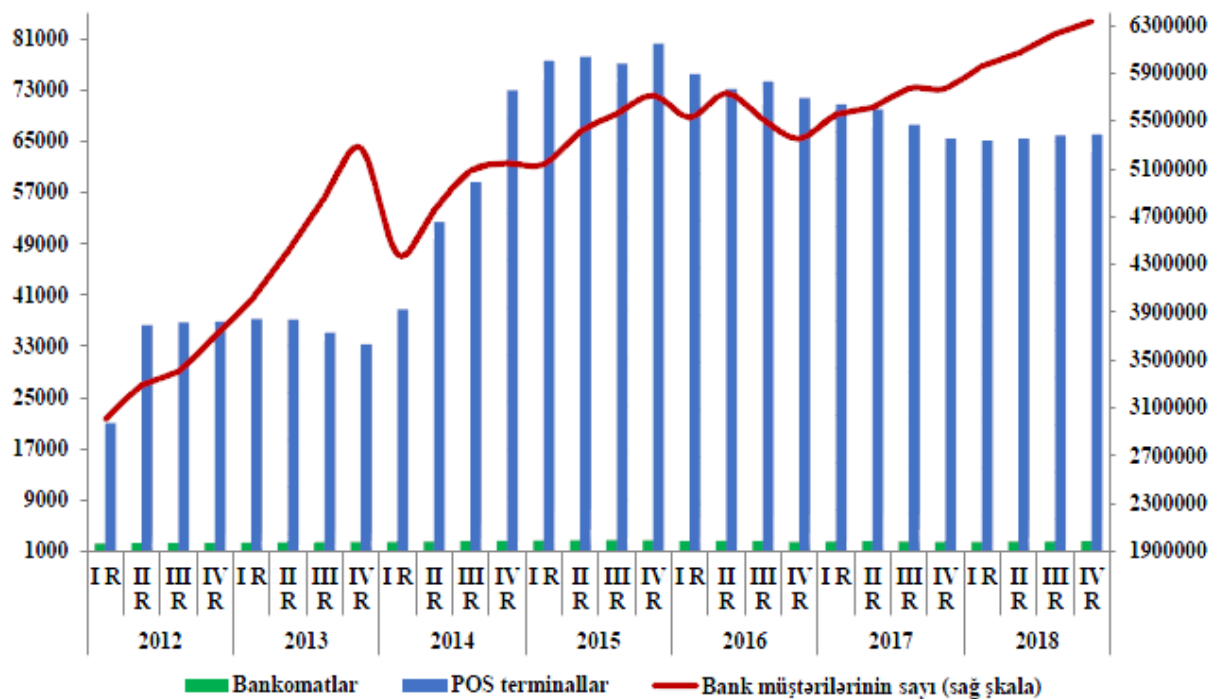
Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı Statistik Bülleten

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Buna baxmayaraq, kart istifadəçilərinin sayında yüksəliş, qeyri-nağd ödənişlərin yüksəlməsinə əsaslı təsir göstərməyib. Statistik göstəricilərə əsasən, insanlar kartları çox vaxt bankomatlardan və Pos-terminallarda pul vasitələrini çıxarırlar. Ümumilikdə, ötən ilin uyğun zamanənda ATM və Pos-terminalların

köməkliyi ilə nağd pul çıxarılışının ümumi məbləği 682 milyon olduğu halda, qeyri-nağd ödənişlərin məbləği 51 milyon manat olmuşdur. 2011-ci il ilə müqayisə edildikdə görürük ki, nağd pul çıxarılışının tutumu 24,2% yüksəldiyi halda, qeyri-nağd ödənişlərin məbləği təxminən 2 dəfə (96,1%) artmışdır. Aşağıda göstərilən cədvəldə 2015 –ci ildə bu göstəricinin 2014 – cü il ilə müqaisədə təxminən 1.5 dəfə yüksəldiyini görmək mümkündür. 2017 – 2018 – ci illərdə isə bu göstəricilərin nisbətən aşağı düşməsinə səbəb bankların online proqramların köməkliyi ilə ev şəraitində rahat formada ödənişlərin edilməsidir (www.stat.gov.az).

Diagram 4: Bankomatlar və Pos-terminallar

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı Statistik Bülleten

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

FƏSİL 3. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANK XİDMƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İnnovativ bank xidmətlərinin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və Azərbaycanda tətbiqi

Avropa, eləcə də Baltikyanı dövlətlərində və Avstraliyada olan bankların bir çoxu elektron bankçılığın tətbiqinə görə aylıq və ya illik xidmət haqqı almırlar (www.ecb.int, www.bank.lv, www.lb.lt, www.eestipank.ee).

Türkiyədə yerləşən “HSBC Bank A.Ş.” bankında müştərilərin elektron xidmətlərin tətbiqinə cəlb olunması məqsədi ilə elektron depozit sifariş verən müştərilərə illik 9%, ənənəvi olaraq bankda açılan depozit hesabına isə illik 7% əmanət faizi istifadə edirlər. ABŞ-da hər hansı bir bank xidmətinə ayrılan xərc bank filialında təqribən 1,07 dollar, telefon bankçılıq ilə 0,54 dollar, terminal bankçılıq (bankomat) vasitəsi ilə 0,27 dollar, internet bankçılıqla isə 0,015 dollar təşkil edir (E-banking in Estonia: reasons and benefits of the rapid growth. (2003). University).

Finlandiyadakı “Nordea Bank”da hər bir bank xidmətinə görə ayrılan xərc təqribən bank filialında 1 dollar, internet bankçılıq ilə isə 0,11 dollar təşkil edir (E-banking in Estonia: reasons and benefits of the rapid growth. (2003). University).

Estoniyanın “Swedbank”da hər bir bank xidmətinin xərci bank filialında 9-12 Estoniya kronu, telefon bankçılıq ilə 0-6 Estoniya korunu, internet bankçılıq vasitəsilə isə 0-3 Estoniya kronu başa gəlir. Estoniyada yerləşən Tartu Universitetinin elektron bankçılıq sferasında apardığı tədqiqata əsasən (2003- cu il), Estoniyada bank müştəriləri bank xidmətlərini elektron bankçılığı ilə aparmaqla UDM -in 0,93% məbləğində ölkə iqtisadiyyatına qazanc verirlər (E-banking in Estonia: reasons and benefits of the rapid growth. (2003). University).

Latviyada yerləşən “Baltik Beynəlxalq Bank”da, Litvada yerləşən “SEB Bank”da, Estoniyadakı “Swedbank”da fiziki olaraq bankda həyata keçirilən proseslərlə müqayisədə internet bankçılıq sistemin köməkliyi ilə reallaşdırılan əməliyyatlar üzrə xidmət tarifləri xeyli düşükdür. Baltikyanı dövlətlərdəki başqa banklarda da bu xidmət haqqları arasında fərqlər vardır. Xidmət haqqları arasında bu fərq internet bankçılığın köməkliyi ilə göstərilən bank xidmətlərinin maya

dəyərinin aşağı olması ilə izah etmək olar. Respublikada da elektron bankçılığın köməkliyi ilə verilən bank xidmətlərinin haqqlarının bankda göstərilən bank xidmətləri üzrə xidmət haqqından kiçik olması məqsədəuyğundur (www.bank.lv, www.lb.lt, www.eestipank.ee - Baltikyanı ölkələrin mərkəzi bankları., n.d.).

Cədvəl 4: Baltikyanı ölkələrdə banklar tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin bankda və internet bankçılıq vasitəsilə müqayisəli xidmət tarifləri

Bank xidmətinin adı	Baltik Beynəlxalq Bankı (Latviya)		SEB Bank (Litva)		Swedbank (Estoniya)	
	Bankda	İnternet bankçılıq vasitəsilə	Bankda	İnternet bankçılıq vasitəsilə	Bankda	İnternet bankçılıq vasitəsilə
Bankdaxili ödənişlər (milli valyutada)	ödənişsiz	ödənişsiz	LTL 2	LTL 1	0,96 €	0,16 €
Ölkədaxili standart pul köçürmələri	LVL 0,50	LVL 0,30	LTL 3.00	LTL 1.40	0,96 €	0,38 €
Ölkədaxili təcili pul köçürmələri	5 LVL	3 LVL	LTL 7.00	LTL 5.00	32 €	30 €
Ölkədaxili istənilən xarici valyutada pul köçürmələri	20 EUR	15 EUR	LTL 50.00	LTL40.00	6,39 €	4,47 €

Mənbə: www.eestipank.ee - Baltikyanı ölkələrin mərkəzi bankları., n.d.)

Vurğulayaq ki, Baltikyanı dövlətlərdə bank əməliyyatlarının bir çox hissəsi elektron formada reallaşır. Latviyada həyata keçirilən bank əməliyyatlarının 83,4%-i, Litvada 58,4%-i, Estoniyada isə 98%-i internetdən aparılır. Bütövlükdə Şimali Avropada elektron bankçılıq kifayət qədər tərəqqi etmişdir. İsveçdə online bank xidmətlərindən istifadəçilər internet istifadəçilərinin 54%-i təşkil edirlər (www.ecb.int, www.bank.lv, www.lb.lt, www.eestipank.ee).

Elektron bankçılıq xidmətlərinin respublikada tərəqqi etməsində kompüter və mobil telefon istifadəçilərinin üstünlük təşkil etməsi, internetə çıxışın olması və

internet sürətinin yüksək olması kimi faktorlar mühüm rol oynayır. Söylədiyimiz kimi, internetin sürəti üzrə dövlətlər arasında ilk beşliyi Koreya, Bolqarıstan, Portuqaliya, İngiltərə və Fransa öz aralarında bölüşürlər. Azərbaycan Respublikasında internetin sürəti əsasən 256 kb/s-lə 2 Mbt/s təşkil edir, bu kəmiyyət isə başqa dövlətlərlə müqayisədə aşağıdır (www.itu.int Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyinin saytı.).

2011- ci ildə Beynəlxalq Telekomunikasiya Birliyinin təqdim etdiyi statistik hesabatla görə dünya əhalisinin üçdə birinin internet çıxışına malikdirlər və internet istifadəçilərinin 45%-i 25 yaşdan aşağı əhali təşkil edir. Əlavə olaraq, hesabatda qeyd olunur ki, 7 mlrd. dünya əhalisinin 6 mlrd. mobil telefondan istifadə edir. Dövlətlər üzrə internet və mobil telefon istifadəçilərin sayını gözdən keçirtsək görürük ki, Respublika əhalinin 50%-i internetdən istifadə edir hər 100 adama 110 mobil telefonu düşür (www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin saytı.).

Bu nöqtəyi nəzərdən hal-hazırkı mərhələdə internet və xüsusən də mobil bankçılıq istifadəçilərinin sayını qənaətbəxş hesab olunur (www.itu.int).

Cədvəl 5: Ölkələr üzrə internet istifadəçilərin və mobil telefonun sayı

№	Ölkənin adı	Əhalinin sayı (mln.)	İnternet istifadəçiləri (ümumi əhalinin %-lə nisbəti)	Mobil telefonun sayı (mln.)
1	Azərbaycan	9	50	9,9
2	Rusiya	145	48	224,3
3	Gürcüstan	4,6	36,6	3,7
4	Latviya	2,2	71,7	2,4
5	Litva	3,5	65	5
6	Estoniya	1,3	76,5	2
7	Böyük Britaniya	63	82	77

Mənbə: www.itu.int

Bu sferada Baltikyanı dövlətlərin təcrübəsinə gözdən keçirtsək görürük ki, “Swedbank” müştərilərinin eyniləşdirilməsi üçün ID kart (çipli kart və istifadəsi zamanı kart oxuyucusu tələb edir), PIN kalkulyator (200 avrodan yüksək bank

fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi niyyəti ilə bu elektron cihaz istismar olunur. Bunun köməkliyi ilə hər bir istifadədə təzə PİN ayrılır), mobil ID (SİM kart tələb olunur və daha sonra mobil telefondan bank əməliyyatı həyata keçirtmək məqsədi ilə PIN kod daxil edilir), və şifrə kartı (üzərində zəng mərkəzinin telefon nömrələri, bankın ünvanı və istifadə ediləcək 26 şifrə yazılmış plastik kartdır). Latviyadakı “Baltik Beynəlxalq Bankı” və Litvadakı “SEB Bank” isə DigiPass (birdəfəlik şifrə və elektron imza funksionallığını həyata keçirdən elektron qurğu) qurğusu tətbiq olunur. Avstraliyada təyin edilmiş məbləğdən yüksək ödənişlər həyata keçirildikdə təhlükəsizlik tokeninin tətbiqi tələb olunur (E-banking in Estonia: reasons and benefits of the rapid growth. (2003). University (www.ecb.int, www.bank.lv, www.lb.lt, www.eestipank.ee)).

Belə bir xidmət Respublikada da istifadə olunur. Həyata keçirilən tətqiqatlara görə, ABŞ-da, Səudiyyə Ərəbistanında, Sinqapurda, Avstraliyada və Moldoviyada elektron bankçılığa dair normativ - hüquqi sənədlər mövcuddur (М.:Кнорус, Ципсир, 2010, s.140).

Bu sənədlərin əsas məqsədi banklara elektron bank xidmətləri zamanı təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi və effektiv risklərin idarə edilməsi ilə bağlı qaydalar təqdim etməkdir. Elektron bankçılıq sahəsində insanları məlumatlandırmaq üçün Birləşmiş Ştatlarda Federal Ticarət Komissiyası Almaniyanın E-27 Banklar Assosiasiyasının əsasları barədə məlumatlar hazırlamışdır (Consumers and mobile financial services. (2012). Board of Governors of the).

Elektron bankçılıq ilə bağlı insanların məlumatlandırılmasında bankların öhdəliyi mühümdür. Bu nöqtəyi nəzərdən bank müştərilərinin elektron bankçılıq üzrə xidmətlər barədə vaxtarışı maarifləndirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

3.2. Azərbaycanada müasir bank xidmətləri bazarının inkişaf istiqamətləri

İqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olan informasiya və kommunikasiya metodları yüksək dərəcələrə malikdir. Telekommunikasiya sənayesini İKT sferası tərəfindən əhatə olunduğundan, bolçəşidli istehsal və xidmət sferaları da daxildir. Bu nöqtədən, İKT əhalinin, ölkənin və iqtisadiyyatın tərəqqisində dəstəkləyici

öhdəliyi vardır. İKT-nin imkanlarından çoxsaylı sferalarda ölkələr tətbiq edə bilirlər. Bu səbəbdən, təzə qazanc resurslarını realizə etmək, xidmətlərin üstünlüyü, vətəndaşların sosial rifahını və təhlükəsizliyini dəstəkləmək üçün çoxsaylı dövlətlər tərəfindən bəzi tədbirlər görülmüşdür. Misal üçün, səmərəli elektron nəzarət mexanizmləri tətbiq olunmaqla dövlət iqtisadiyyatını və vergidən yayınma vəziyyətlərini aşağı salmağa şərait yarada bilər. Onlayn xidmətlər əməliyyatların effektivliyini və sürətini çoxaltmağa, sadə əməliyyatlarda insan faktorunun ortadan götürülməsi isə korrupsiyanın aşağı salmağa kömək edə bilər. Səmərəli monitoring sisteminin realizəsi ilə nəqliyyatda təhlükə ehtimalının aşağı salınması və cinayətin aşağı salınması kimi tədbirlər ilə milli təhlükəsizlik səviyyəsi artırılabilir. İKT sferasındakı tədbirlər eləcə də sosial və maliyyə inklüzivliyinin yüksəlməsinə istiqamətlənir.

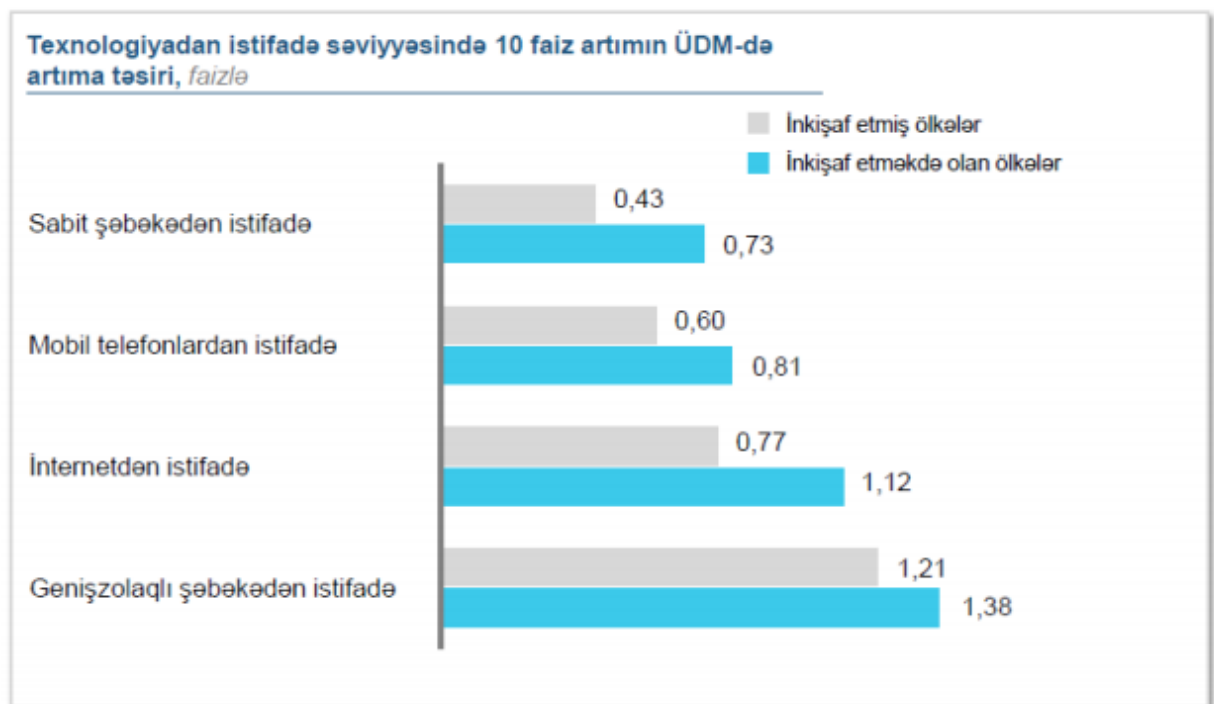
İKT sektorunun əsas komponenti kimi xidmət edən telekommunikasiya infrastrukturunu və texnologiyası biznes məqsədləri üçün önəmli rol oynayır. Yəni, telekommunikasiya sənayesi mobil cihazların köməkliyi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar, eləcə də elektron ödənişlər və başqa elektron əməliyyatlar üçün platforma təqdim edir. Eləcə də, telekommunikasiya sənayesi və infrastrukturunu təzə biznes modellərin köməkliyi ilə təsərrüfat işinin göstəricilərini də artırmağa şərait yaradır. İKT sənayesinin davamlı təzələndiyi və innovasiyaların istifadə olunması nəzərə alınmaqla, bu sahənin verdiyi qazancları daha da yüksəltmək məqsədi ilə geniş potensialının olduğunu vurğulamaq olar. Təzə iş yerlərinin açılmasında və məhsuldarlığın davamlı yüksəlməsində İKT-nin böyük miqdarda istismarı bu suallara kifayət qədər təsir göstərir. Xüsusən də İKT-nin istifadəsi tərəqqi etməkdə olan dövlətlərdə ÜDM-də yüksəlməni dəstəkləyən başlıca faktora çevrilmişdir.

İKT təzə iş yerlərinin açılmasında böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq söyləmək olar, İKT- də açılan istənilən təzə iş yeri iqtisadiyyatın başqa sektorlarında 2-4 təzə iş yerinin açılmasına səbəb olur. Bu sferada reallaşan yeni iş yerləri üzrə maaş orta maaş səviyyəsindən yuxarı olur. Söyləmək olar ki, İKT-nin istifadə olunduğu sənaye yerlərində məhsuldarlıqda

gözə çarpacaq qalxma müşahidə olunur və ənənəvi texnologiyalarda tətbiq olunan KOS subyektləri daha yuxarı tərəqqi edir. Telekommunikasiya sferasının mühüm subyektlərindən biri kimi ölkələr fərqli iştirak dərəcəsinə malik olmaqla, kommunikasiya texnologiyalarının tərəqqisində, texnologiyaların inamla istifadəsi üçün mühüm dəstəkləyici faktorların təmin olunmasında böyük vəzifəsi vardır. Bu ünsürlərə telekommunikasiya sənayesinin tərəqqisinə şərait yaradan infrastruktur, vərdiş və istedadlar, məhsul və xidmətlər üzrə görülən işlər aid edilir (www.taxes.gov.az).

Ölkələrə dəstək üçün xüsusi diqqət infrastrukturun tərəqqisinin sabit geniş zolaqlı şəbəkəyə çıxışın inkişafına və mobil şəbəkənin əhatə dairəsinin böyüdülməsinə yönəldirlər (www.itu.int).

Şəkil 4: İKT-nin tətbiqində artımın ÜDM-ə təsiri

Mənbə: www.itu.int

Azərbaycan Respublikasında informasiya və telekommunikasiya prosesində aparılan tədbirlər inkişafa təkan verdi. Qeyd edək ki, respublikada ilk telekommunikasiya peyki yüksək sürətli genişzolaqlı xidmətlərin tətbiqi ilə müqayisədə iki dəfədən çoxdur və 2009-2012-ci illə müqayisədə genişzolaqlı

şəbəkə xidmətlərinin dəyəri 8,7 dəfə azalıb. Bu prosedurların nəticəsi olaraq Azərbaycan Dünya Bankının İKT-nin gələcəyi üçün siyahısında dünya üzrə on ölkəyə daxil olub. Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda bu perspektivə nail olmaq üçün bəzi sahələrdə İKT-nin inkişafı üçün imkanlar mövcuddur. Eyni zamanda, ölkədə biznes və dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin və səmərəliliyinin artırılması üçün İKT-nin istifadə oluna biləcəyi məlumdur. Bu strukturda hər hansı komponent İKT komponentidir. Azərbaycan Respublikasında bu texnologiyaların, informasiya və telekommunikasiya prosesində tətbiq edilən tədbirlərin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsi inkişafa təkan verdi. Qeyd edək ki, respublikada ilk telekommunikasiya peyki yüksək sürətli genişzolaqlı xidmətlərin tətbiqi ilə müqayisədə iki dəfədən çoxdur və 2009-2012-ci illə müqayisədə genişzolaqlı şəbəkə xidmətlərinin dəyəri 8,7 dəfə azalıb. Bu prosedurların nəticəsi olaraq Azərbaycan Dünya Bankının İKT-nin gələcəyi üçün siyahısında dünya üzrə on ölkəyə daxil olub. Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda bu perspektivə nail olmaq üçün bəzi sahələrdə İKT-nin inkişafı üçün imkanlar mövcuddur. Eyni zamanda, ölkədə biznes və dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin və səmərəliliyinin artırılması üçün İKT-nin istifadə oluna biləcəyi məlumdur. Bu strukturda hər hansı komponent İKT komponentidir. Bu texnologiyaları ətraflı nəzərdən keçirin (Şəkil 3.2.).

Şəkil 5: Elektron bankçılıqda istifadə olunan informasiya kommunikasiya texnologiyaları

Telefon bankçılıq və ya Mobil bankçılıq. Elektron bankçılığın bu tipinin köməkliyi ilə çox vaxt məlumat xarakterli əməliyyatlar reallaşdırılır (Şəkil 3.3). Telefon bankçılıq vasitəsiylə aşağıda göstərilən xidmətlərdən yararlanmaq olar (www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s.):

Şəkil 6: Telefon bankçılıq

- kartdakı balansın yoxlanılması;
- kart bloklaşdırılması;
- bloklaşdırılmış kartın PİN-kodunun təyin edilməsi;
- SMS məlumatlandırma xidmətinə qoşulma və ya bu xidmətə qoşulan telefon nömrəsinin dəyişdirilməsi;
- hesab qalıqlarının öyrənilməsi;
- nağdsız valyuta məzənnələrinin öyrənilməsi; təzə faktiki hesabların açılması;
- Bankda olan şəxsi hesabların arasında köçürmələrin aparılması (istənilən valyutalarda);
- Bankın başqa müştərilərinin hesablarına köçürmələrin aparılması (istənilən valyutalarda);
- nağdsız konvertasiya əməliyyatlarının aparılması;
- əmanət tiplərinin, şərtlərinin və faiz dərəcələrinin öyrənilməsi;
- əmanət hesablarının açılması;

- ölkə daxilində başqa banklara milli valyutada köçürmələrin aparılması;
- respublikadan kənara təcili pul köçürmə sistemləri ilə köçürmələr;
- mobil operatorların sistemlərində ödənişlər;
- kommunal xidmətlərin ödənişi;
- xidmət haqlarının ödənilməsi;
- telefon şifrəsinin modifikasiyası;
- bütün bank məhsulları haqqında məlumatların alınması;

Telefon Bankçılıq xidmətinin üstünlükləri. Telefon Bankçılıq xidmətinin köməkliyi ilə itirilmiş və ya oğurlanmış kartların bloklanmasını operativ və təhlükəsiz şəkildə 24/7 şərtində reallaşdırmaq olar. Eləcədə, bu xidmət ATM-də səhvən toplandığı səbəbindən bloklanmış kartın PİN-kodlarının açılması, kartdakı balansın öyrənilməsi, SMS -məlumatlandırma xidmətinə qoşulmaq və ya bu xidmətə qoşulmuş mobil nömrələrin modifikasiya funksiyalarını maksimal rahat formada reallaşdırmaqla karta məsafədən nəzarət etmək imkanını yaradır (www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s.).

Terminal bankçılıq. Terminal bankçılıqda bankomat və özünə xidmət terminallarının istismarı başa düşülür və bir çox bank əməliyyatlarının bu cihazlar vasitəsilə reallaşması mümkündür.

Şəkil 7:Terminal bankçılıq

POS terminal xidmətinin üstünlükləri və perspektivləri:

- Kart istifadəçilərinin qeyri-nağd ödənişləri nəticəsində satış miqdarının çoxalması;
- Kredit kartlarının sahibi olan daha yüksək ödəmə bacarıqlı müştərilərin alışları nəticəsində satış saylarının qalxması;
- Kassada nağd vasitələrin qəbulu və hesablanmasına görə iş yükünün aşağı düşməsi;
- Nağd pul vasitələrinin inkassasiya olunmasına tələbin aşağı düşməsi, nağd pulun əldə olunması, saxlanması və daşınması ilə bağlı yaranan risklərin azalması;
- Müştərilərə geri verilməsinə görə kiçik əskinaslara və qəpiklərə ehtiyacın kəçilməsi;
- Kassada saxta pulların qəbulu üzrə risklərin azalması.

Bankomat (ATM)- plastik kartlar vasitəsiylə iş vaxtı nağd pul vəsaitlərinin təqdim və inkasso olunması üzrə istismar edilən bank avtomatlarıdır. Birinci dəfə 1968-ci ildə ATM (Automated Teller Machine) kommersiya məqsədləri üçün istifadəyə verilmişdir. Eləcə də 1995-ci ildə Avropada 100000-ə yaxın bankomat istismar olunurdu. ATM plastik kartlar vasitəsi ilə əməliyyatlar vaxtında nağd pulların təqdim edilməsi, məhsul, iş və ya xidmətlər üçün qeyri-nağd ödənişin reallaşması və inkassasiya üzrə diqqətə alınmış bank terminallarıdır. Əlavə olaraq, bankomat kart yiyəsinə onun balansının faktiki vəziyyəti barəsində informasiya (eləcədə kağız üzərində çıxarış) almağa imkan verir.

ATM və ya Bankomat— ən sadə formada vətəndaşların bankın xidmətlərindən istifadəsi vaxtı subyektsiz istismar olunan elektromexanik cihazdır. Bankomat, bank kartları tətbiq edərək kart hesabından nağd pulları çıxarmağa, hesab barəsində məlumatı yığmağa, kommunal və başqa xidmətlərin haqqını vermək üçün qeyri-nağd hesablaşmalar aparmağa şərait yaradan cihazdır.

- İnternetdə işləyərkən bankomatlar emal mərkəzinə real vaxtda müraciət edirlər. O, tez-tez əməliyyat mərkəzində bu rejimdə çalışan ATM, yaddaş və serverləri qoruyur. Onlayn bankomatlar müəyyən bankirlər tərəfindən idarə olunur - kassirlər, mütəmadi olaraq kassa aparatlarına və bankomatlara pul sərf edən texniklər. Online rejimdə ATM-lər müxtəlif protokollardan istifadə edərək xəttləri və ya telefon kanallarını ötürərək birbaşa bank sisteminə qoşulur. ATM bu formada fəaliyyət göstərəcəksə, istifadəçinizi hesabınız barədə məlumatlandırmaq mümkün olacaq. Bu halda ATM-lərin fəaliyyətləri etibarlı telekommunikasiya şərtləri və bank sistemlərinin həlli üçün əhəmiyyətli mənbələr tələb edir.
- İnternet-bankçılıq: İnternet bankçılıq e-bankın əsas komponentidir. İnternet bankçılığının faktiki **TEXNOLOGİYALARI** banklar və onların işinin strukturu barədə internetdə məlumatların ötürülməsinə əsaslanır. Bu texnologiyalardan istifadə edərkən, müştəri banklarla ünsiyyət qurmaq üçün standart internet brauzerindən istifadə edir. Buna görə, İnternetə çıxışı olan hər bir kompüter bu sistemlə işləyəcək bir platforma ola bilər. İnternet və ya onlayn bankçılıq bank müştəriləri üçün təhlükəsiz İnternet bağlantısı vasitəsilə bank hesabınızdakı maliyyə proseslərinin monitorinqini və təmin edilməsini dəstəkləyən bir proqramdır.
- İnternet Bank sistemindən istifadə edərək, müştəri günün istənilən vaxtında aşağıdakı hərəkətləri real vaxtda həyata keçirə bilər:
 - plastik balansın nəzarəti altında kart və ya ümumi hesabın saxlanması;
 - kartlar haqqında ümumi məlumatlar (kartların siyahısı, növlər, kart adları və istənilən kart və ya cari hesabda olan vəsaitin məbləği);
 - kiçik bir debet kartının satınalma xəttində əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar;
 - debet kartı və ya cari hesab haqqında ətraflı məlumatlarla hesabatların hazırlanması, təqvim ayı ərzində həyata keçirilən əməliyyatlar;
 - kommunal xidmətlər üçün ödənişlər;

- mobil telefon rabitəsinə ödənişlər;
- Kart-transfer xidməti ilə bir kartdan digər karta pul vasitələrinin yatırılması;
- İnternet xidmətlər üçün ödənişlər;
- stasionar rabitə üçün ödənişlər.

3.3. Azərbaycanda elektron bankçılığın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Müasir texnologiya ilə, hər bir şəxs vaxt və resursları və banklarla əlaqə saxlaya bilər. Yəni e-bankın təşviqi perspektivləri var və müştərilərin sayı maksimuma qədər artır. Hər halda, bank sektorunda İKT-nin inkişafı aşağıdakı prinsipləri əks etdirir:

* Bank xidmətləri populyarlıq qazanır, bazar əhatə edir və xidmət həcminin artması ilə gəlir əldə etmək üçün əlavə resurslar yaradır;

Kopital bankın yeni sahələri yaradılır və dəyişikliklər nəticəsində əlavə gəlir mənbələri yaradılır;

təhsil və gəlir gətirən müştərilərə şəxsi bank xidmətlərinin göstərilməsi bank xidmətlərinin həcmində artmasına gətirib çıxarır;

CRM sistemlərinin köməyi ilə müştərilər fərdi yanaşma vasitəsilə əlavə resurslar alırlar.

Hal-hazırda elektron bank sahəsində bəzi modellər mövcuddur:

o onlayn bank şöbəsi;

İnternet Bankı, onlayn bank tərəfindən öz markası altında müstəqil hüquqi şəxs kimi yaradılmışdır;

qeyri-bank təşkilatları (sığorta, texnologiya və s.) haqqında İnternet Bankı kimi yaradılmış Virtual Bank;

O, "e-Finance" supermarket kollektorudur (digər maliyyə təşkilatlarının məhsulları və xidmətlərinin veb satışını təşkil edən bank).

İlk iki model ən böyük təşviqi aldı. Birinci model daxili bazarda, ikincisi isə beynəlxalq maliyyə bazarlarında istifadə olunur. Bununla yanaşı internet bankçılıq və bank-müştəri sistemlərinin göstərdiyi xidmətlərin perspektivləri onlayn uzaqdan bank xidmətlərinin təklifindən yüksəkdir. Nəticələr aşağıda göstərilir:

1. Qlobal internet istifadəçilərinin sayının sabit artması. 2005-ci ildə beynəlxalq arenada İnternet istifadəçiləri təxminən 1 milyard idi, indi 3 milyarddan çox var.
2. Qlobal İnternetdə bank məhsulları və xidmətlərinin istehlakçı sayının artması.
3. Aktiv internet müştərilərinin sayının sürətlə artması banklara bu qlobal şəbəkə vasitəsilə təmin edilən bank məhsulları və xidmətlərinin istehlakçılarının sayını artırmağa imkan verir.
4. İnternet vasitəsilə müştərilərə xidmət edən bank xidmətlərinin dəyərini azaldır.
5. E-ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq İnternet vasitəsilə insanlara bank xidmətlərinin göstərilməsi vacibdir.

İnternetdə e-ticarətin təşviqi ticarət proseslərinin ödəniş növlərinin istifadəsinə gətirib çıxarır. Keçmişdə, onlayn kredit və debet kartları satış və alış üçün istifadə olunduqda, elektron banklar internet vasitəsilə 90-cı illərin ortalarından etibarən ödənişlər etmək üçün istifadə olundu. Bank xidmətlərinin göstəricisinə paralel olaraq e-ticarətin inkişafı pulun formalaşmasında, elektron pulların mövcudluğunda, çeklərin və banknotların analoqlarının mövcudluğunda iştirak etmişdir.

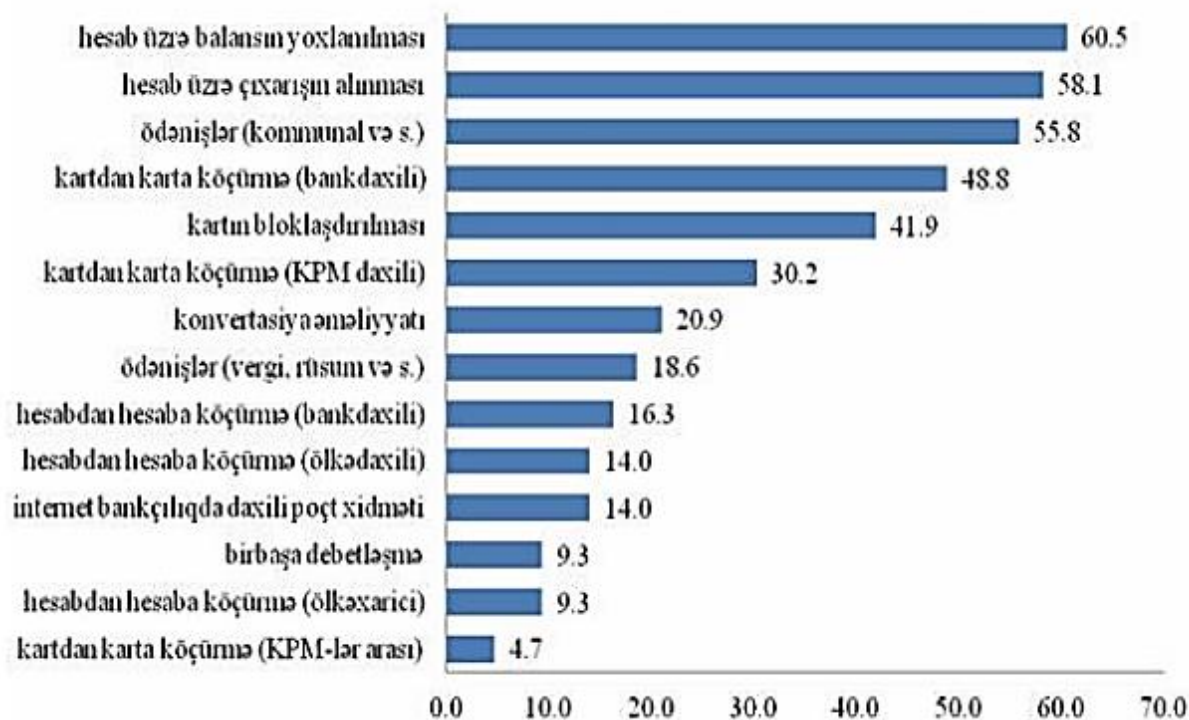
E-bank genişləndikcə müştərilərin seçimində öz ərazisinə yaxınlaşır. Belə bir vəziyyətdə bankın etibarlılığı və etibarlılığı əhəmiyyətli parametrlər, tarif

siyasətinin hərəkətliliyi, əlavə xidmətlərin keyfiyyəti və miqdarıdır. Bu cür şərait yaradılıb. 2017-ci il yanvarın 1-nə olan vəziyyətə görə respublikada 32 bank fəaliyyət göstərir ki, bunlardan 30-u özəl, 15-i xarici investisiyadır, 6 bankın nizamnamə kapitalında xarici filialların 50% -dən çoxu (iki yerli xarici bankın filialı). Hesabat ilində bank bazarına yeni iştirakçılar daxil olmadı, ilin əvvəlində 43 bankın 11-si ləğv edildi. Bəzi 20 bank müştərilərinə elektron bank xidmətlərini təqdim edə bilər:

- balans hesabının açığına görə;
- hesabatın qəbul edilməsi ilə bağlı müraciətin təqdim edilməsi;
- kartdan digər karta pul köçürmələri (kart2);
- bir hesabdən digərinə pul köçürmələri (ölkə üzrə bir depozit);
- dönüşüm əməliyyatı;
- kart istifadə dayandırmaq;
- birbaşa debet;
- ödənişlər (sığorta, telefon, kommunal xidmətlər, İnternet və mobil telefon xərcləri və s.)).

Müştərilərə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim göstərə bilən hər bir bank tərəfindən dövlətdən qıraq pul köçürmələri, dövlətin daxilində prosessinq mərkəzləri arasında pul köçürmələri və bilavasitə debitleşmə formasında bank xidmətləri elektron bankçılığın kəməliyi ilə təqdim edilir. Elektron formada bank hesabının açılması xidməti isə istənilən bank təqdim edə bilər (www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s.).

Şəkil 8: Elektron bankçılıq vasitəsilə bank xidmətləri təqdim edən bankların ümumi bankların sayına nisbəti (%-lə)

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı Statistik Bülleten

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında elektron bankçılıq sferasını stabiləşdirəcək ayrı normativ-hüquqi sənədlərdə və yalnız bu sənədləri verən bankların bəzilərinə tətbiq qaydaları vardır. Vurğulamaq lazımdır ki, Mərkəzi Bankın dövlət iqtisadiyyatında nağdsız dövriyyənin miqdarının artırılması və ödəniş kartları bazarının tərəqqisi üçün reallaşdıran islahatların vacib məqsədlərinə sosial mühitin çağdaş elektron ödənişlərin keyfiyyətləri və imkanları haqqında məlumatlandırılması və alqı-satqı kimi prosesslər üçün hesablaşmalarda kartların tətbiqinin həcmnin yüksəldilməsi üzrə böyük təbliğat kampaniyasının reallaşması da əhatə olunur. Sosial mühitdə yuxarı səviyyəli ödəniş mədəniyyətinin reallaşdırılması, insanlara elektron ödəniş xidmətlərindən və nağdsız ödəniş vasitələrinin tətbiqi vərdişlərinin artırılması, ödəniş kartlarının üstünlük və

imkanları, eləcə də kredit müəssisələrinin, pərakəndə ticarət, iaşə və başqa-başqa xidmət təşkilatlarının və kart sahiblərinin hüquq və vəzifələri barəsində ictimaiyyətə daha dərin informasiyanın təqdim edilməsi dövrü fəaliyyətlərinin vacib məqsədlərindəndir.

Elektron bankçılığın modern imkanları onu beynəlxalq aləmdə daha mobil tərəqqi edən bank xidmətlərindən edib. Söyləmək olar ki, tez bir zamanda istənilən bank müştəriyə İnternet-xidmətlərini göstərməyə məcbur qalacaq. Yoxsa müştərilərini itirmək ehtimalı ilə qarşılaşacaqlar. Bank xidmətlərinin yürüdülməsi müasir zamanda rolu mühümdür. Real vaxt halında məkandan asılı olmayaraq belə hesablar idarə oluna bilərlər. İstifadəçilərin mühüm ehtiyacları sadəlik, dinamiklik və operativlikdən ibarət olduğundan, demək olar ki, elektron bankçılıq xidmətləri banklar üçün standartə çevrilib. Vurğulayaq ki, iqtisadi məhsul və xidmətlərin vahid virtual fəzasının reallaşmasında elektron bankçılığın tərəqqisinin mühüm rolu vardır. O, virtual maliyyə xidmətləri və məhsullarının supermarket şəklində işləyərək İnternetdə istənilən maliyyə əməliyyatlarının yerinə yetirildiyi elektron məkan formasında tərəqqi edir.

Banklarda elektron ödənişlər. Elektron ödənişlərin təkmilləşdirilməsi prosesi çeklərdən çeklərə, kredit və debet kartlarına puldan ödəniş kartlarına qədər uzun bir tarixi yol oldu. Hər hansı ödəniş üsulu öhdəliklərini yüksək səviyyədə yerinə yetirdi, lakin elektron cinayətlərin artması, yeni texnologiyalar və radikal dəyişikliklər tələb olunur. Son zamanlar, bəzi ənənəvi bank sahələrinin inkişafı və inkişafı, internet-bankın inkişafı və inkişafı, elektron pul köçürmələri (EFT-elektron pul köçürmələri), avtomatik ATM-lər (ATM-avtomatik telli maşınlar) ilə əlaqədar olaraq, hər bir şəxsdə 24 saat , İldə 7 gün, ildə 365 gün, 24 saat, elektron arayüz istifadə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, keçmiş dövrlərlə müqaisədə müasir zamanda belə texnologiya daha çox insanları nəzərdə tutmağa başlamışdır. Buna baxmayaraq, belə ödəmələrdə və fərqli-fərqli çağdaş texnologiyada müşahidə olunan belə artım

bu gün də cinayətkarlar üçün katalizator rolundadır. Təəssüf ki, elektron ödəmələrə baxdıqda, cinayətkarlar çağdaş cəmiyyətin ehtiyacı olduğu eyni mənbələrə giriş imkanları vardır (Демкинский А.В., 2005, s.24).

Müasir dövr üçün əmtəə və xidmətlərin internetdən ödəmə metodlarına aşağıdakılar aid olunur:

- İnternetdən şəxsi hesabların idarə olunması;
- Elektron pulların tətbiqi.

Hesabın idarə edilməsi bankın müntəzəm istifadəsi zamanı hesab sahibinə yönəldilmiş hesabın idarə edilməsi vasitəsi hesab olunur. Bu növ ödəniş "bank müştəri" sisteminə və bank kartlarına ödənişlərə əlavə olunur. Bankın məlumat bazası fərdi bank hesabının uzaqdan idarə olunması ideyasıdır. Bu halda, satıcının sistemdə bir alıcı kimi hesabları var və ödəniş əməliyyatı pul tələbini bir hesabdan digərinə köçürməklə işlənir. Belə bir sistemi həyata keçirmək üçün hesabınıza daxil olmaq üçün tipik proqram və ya brauzer nəzarət mexanizminə ehtiyacınız var. Beləliklə, istifadəçi məlumatları istifadəçinin kompüterindən qorunur, müştəri məlumatları gizli və ya simmetrik bir yerli əsasda və ya məlumatların göndərilməsi proseduru zamanı sertifikatla əsasən işlənir. İnternet vasitəsilə xəritənin təqdimatı zamanı aşağıdakıları aşkar etmək mümkün deyil:

- Alınmış məhsulun ödənişi üzrə ödəniş reallaşdıranın "şəxsi" kartın verilməsi;
- Qohum və tanış şəxsin kartı onun razılığı ilə verilməsi;
- Öncədən məlum olan kart məlumatların müştərinin icazəsi olmadan verilməsi.

İnternetdən məlumatları götürən satıcı baxımından bu əməliyyatlar bütövlüklə eynidir və kart məlumatları hər üç vəziyyətdə, kartın ödəmə bacarığı haqqında məlumatın alındığı prosessinq mərkəzinə göndərilir və bundan sonra emitent bankdakı müvafiq hesabdan pullar çıxarılır. Amma, belə əməliyyat

nəticələri fərqli-fərqli olacaq. İlk iki vəziyyətdə kartın sahibi 1 ay müddətində kartın hesabı haqqında bank çıxarışını alacaq və reallaşdırılmış fəaliyyətlərlə yerinə yetiriləcək. Sonuncu vəziyyətdə isə kartın yiyəsi onun həyata keçirtmədiyi prosedura görə etirazını bildirəcək (www.gencalim.az).

Kartla ödəmə şəbəkələrinin standartlarına əsasən protest olunmuş pul vasitələri fəaliyyətin aparıldığı dükandan ayrılacaqdır. Cinayətkar istifadəçinin trafikini əldə edə bilər, kart haqqında məlumat isə isə mühafizə protokolları (məsələn, SSL) aydın yazı ilə göndərilir. Cinayətkarlardan belə 66 imkanın alınması üçün, kart haqqında informasiyanın göndərilməsində SSL protokolunu tətbiq etmək lazımdır.

Bundan əlavə, SSL protokolu sertifikatı RSA Data Security, Thavte, Verisign və ya ən azı backup masasına daxil edilmiş istehsalçı (öz müştərisinə daxil edilməmiş) kimi inamlı istehsalçılar tərəfindən təmin edilməlidir (<http://kayzen.az/tag/bank-proqramları/>).

Kart barəsində məlumat, datanın bu məlumatı kriminal işlər üçün tətbiqi məqsədlə yığan saxta mağazalara verilməsi zamanı cinayətkarlar əldə etmiş olur. Belə vəziyyətlər, eləcə də spesifik saytların baxışında nadir sayılır (misal üçün, azart oyunları və s. əyləncə veb-saytları). Bu hala düşmək ehtimalını azaltmaq endirmək üçün internetlə məhsulları təkcə internetdə böyük sürətli nümayəndəlikli və tanınan, etibarlılıq əldə etmiş şirkətlərdən sifariş etmək məsləhət görülür.

Elektron ödəniş sistemlərinin formalaşmasında bir çox maneələr var və ən başlıcası, müxtəlif maliyyə strukturları ilə əlaqəli müxtəlif elektron ödəniş sistemləri və müxtəlif dövlətlərdə icraçıları. Ən əhəmiyyətli maneələr aşağıda verilmişdir:

Onlardan biri. Xidmət və əməliyyat vahid standartlarının olmaması. Bu, vahid bir bank sisteminin tətbiqini çətinləşdirir. Hər hansı bir böyük bank öz elektron məlumat mübadiləsi şəbəkəsini yaratmağa çalışır ki, bu da onun

saxlanması və istismarının dəyərinin artmasına gətirib çıxarır. Eyni sistemlər birlərini çətinləşdirən və müştərilərin şərtlərini azalda bilən birləşdirən tətbiqləri məhdudlaşdırır.

İki. Sikkələrin etibarlılığının artırılması. Bu, öz növbəsində, dövriyyədə olan vəsaitlərin sayını və maliyyə resurslarının spekulyasiyasını genişləndirir. Bu fondlar bazarda vəziyyəti qısa müddətdə dəyişdirərək sabitliyi poza bilər.

Üç nəfər. Xüsusi fondların hesablanması və texniki ehtiyatların bərpası və maliyyə hesablamalarında proqram səhvlərinin əhəmiyyətli maneələri bankın bank sektorunun özəl sektorla sıx əlaqələri baxımından müştərilərin banka olan inamının azalmasına səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, ödəmə qabiliyyətsiz məlumat menecerlərinin rəhbərləri olan sistem administratorlarının və operatorlarının əhəmiyyəti burada çox vacibdir. Loro-nostro hesabları vasitəsilə yaradılan iki bank arasında əlaqələrə əsaslanan birbaşa hesablaşma yalnız təşkilati və ya vasitəçi rolu olan üçüncü tərəfin rolu ilə mümkündür. Təbii ki, qarşılıqlı həyata keçirilən fəaliyyətlərin tutumu, belə hesablamalar sisteminin realizə xərclərini ödəmək üçün lazımı dərəcədə yüksək olmalıdır. Çox vaxt belə şəbəkə bir neçə bankları bir nöqtədə toplayır, buna baxmayaraq belə hər bir cütlük öz aralarında birbaşa, heç bir vasitəçi olmadan əlaqə qurmağa qadirdir. Amma, bu halda qarşılıqlı əlaqədə olan bankların qorunmasını əhatə edən (açarların paylanması, menecment, hadisələrin qeydiyyatı və fəaliyyətinə nəzarət) idarə etmə mərkəzinin olması məcburiyyətini yaradır (Юпачов А.В. , 2008, s.24).

Çağdaş dövrdə kifayət səviyyədə çoxsaylı bu formada 72 sistem vardır – bir neçə bankı toplayan kiçiklərdən başlayaraq minlərlə iştirakçını əlaqələndirən böyük beynəlxalq sistemlərə kimi. SWIFT ilə ən məşhur global banklararası maliyyə telekommunikasiya sistemlərindən biridir. SWIFT 70-ci illərdən bəri fəaliyyət göstərir. SWIFT – in reallaşmasının ən əsas məqsədi banklardakı

məlumatın ötürülməsi zamanı layihədəki hər bir bankların və başqa maliyyə müəssisələrin qanundan kənar müdaxilələrdən qorunmuş, inamlı, böyük sürətli və hər günün 24 saati fəaliyyət göstərən sistemin yaradılmasıdır.

NƏTİCƏ

Çağdaş dövüdə bank bazarı termininə ətraflı izah verildikdə maliyyə kateqoriya olan bank rəqabətinin səciyyəviliyi bir xeyli itirilmiş olur. Bu səciyyəvilik bütövlükdə bazar rəqabəti termininin daxilində elə bilki əriyir.

Buna görə də, bank bazarı söylədikdə təkcə səciyyəvi anlayışda, yəni bank xidmətlərinin satışını əhatə edən bazarları anlaşılmalıdır. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, bank bazarı çətin bir təşkilat olub böyük hüquqlara və çoxlu sayda ünsürlərə malikdir.

Söylənilənlərdən aşağıdakı nəticələri almaq olur:

1. Bank bazarı bank sferaları sistemi formasında ola biləcək bank xidmətlərinin satış bazarının toplusudur.

2. Bank bazarının vacib subyektləri kommersiya banklarıdır, amma çoxlu sayda bank olmayan kredit müəssisələri və maliyyə olmayan müəssisələri də bu subyektlərlə rəqabətdədir.

3. Bank sferasında rəqabət sənayedə olan rəqabətdən gec başlanmışdır, amma daha böyük intensivliyi, tətbiq olunan forma və üsulların daha çox fərqliliyi ilə ayrılır. Bank bazarı sferasında qrup formasında rəqabət vacib rolu vardır.

Respublikada öz bank sistemini bazar iqtisadiyyatı sisteminə uyğun qurmuş olduğuna görə bankların xidmətləri də bu yöntəmdə gücləndirilib.

Bank xidmətləri bazarındakı tərəqqinin ilkin yöntəmi reallaşdırılmış bank xidməti və əməliyyatları tiplərinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Bank xidmətlərinin tərəqqisində ikinci mühüm yöntəm müştərilər üçün prinsip etibarı ilə modern, istifadə olunmayan xidmətlərin reallaşmasıdır. Bu yöntəm bir çox bank şəbəkələrində bank siyasətinin təyin edilmiş həlqəsinə transformasiya olunmalıdır. Bu isə öz növbəsində bankların işinin vacib fəaliyyət və struktur modifikasiyalarının reallaşmasına gətirə bilər.

Böhrandan öncəki zamanda səciyyəvi olan vəziyyətlər dünya təcrübəsində bankların rəqabətinin artması, bank işində texnoloji artım sayılmışdır. Üstünlük müştərilərə xidmətin yeni tiplərinin tərəqqisinə verilmiş, bank xidmətləri bazarında modernləşmə prosedurları başlamışdır.

Bank xidmətləri sferasında dünya təcrübəsinin, iqtisadi ədəbiyyat resurslarında rolu olması, qanunçuluq bazası həcmnin, bu xidmətlərin nə qədər mühüm olmasını göstərir.

Yuxarıdakılar aydınlaşdırılıb diqqətə alınaraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, bank əməliyyatları sahəsində qabaqcıl yöntemlər kimi olaraq bankların faktoring xidməti; trast xidmətləri; hesablaşma-kassa xidmətləri; lizing xidməti əsas götürülə bilinərlər.

Respublikada bu xidmətlər arasında ən vacibi bankların hesabat-kassa əməliyyatları olduğu nəticəsinə alırıq. Bu sferada köhnə və müasir təcrübə hərtərəfli tətbiq olunmalıdır.

Bank xidmətlərinin ayrı-ayrı qabaqcıl saydığımız tiplərinin bir çox proses və xırdalıqları vardır. Yəni ətraflı istifadələri gələcəyin məsələsidir və pilləlilik vacib amil kimi baxılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. AR Mərkəzi Bankın 2015ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətin əsas istiqamətləri barədə BƏYANATI
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı, statistik bülleten
3. “Banklar haqqında AR-ın Qanunu”(4 mart 2005ci il tarixli, 6 mart və 19 oktyabr 2007ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə)
4. Elnur Sadıqov “Bank əməliyyatları”, Bakı 2010
5. Əliyeva A.S., Abbasova V.Ə, Tusai Ə.Ə. İnternet-bankinq texnologiyalarının innovative xüsusiyyətləri. “Korporatividarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı” mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı-2011, 177-180 s.
6. J.Harvey “Müasir Ekonomiks” (2001), Tərcümə Ağayev C., Orucova P., Bayramov V., Rzayev Q., Bakı, “Şirvanəşr”, 516 səh.
7. Q.P.Juravlyovanın ümumi elmi redaktəsi ilə, (2009), İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyat – 1,2. Tərcümə Ə.P.Babayev redaktəsi ilə,
8. “Mərkəzi Bank haqqında AR-ın qanunu”
9. M.F.Əliyev. Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
- 10.M.M. Bağirov “Bank və bank əməliyyatları” Bakı 2003
- 11.O.Y.Sviridov, “Pul, kredit, banklar”, Rzayev R. tərəfindən rus dilindən tərcümə və redaktə, Bakı, “iqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009
- 12.R.A. Bəşirov, “Bank işi”, Bakı 2007
- 13.R.Bəşirov “Bank işi” (dərslük) Bakı, “MBM”, 2016, 392 səh.
- 14.R.Əsgərova “Pul, kredit və banklar”. Bakı 2007
- 15.Ş. Ə. Abdulayev; R.V. Əsgərova “Bank işi”. Ali məktəblər üçün dərslük. 2009
- 16.T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev və M.X.Meybulayevin ümumi elmi redaktəsi ilə, (2001), İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı, “Çaşyoglu” nəşriyyatı,

Xarici dildə

1. Consumers and mobile financial services, (2012). Board of Governors of the Federal Reserve System.
2. E-banking in Estonia: reasons and benefits of the rapid growth. (2003). University of Tartu, Tartu.
3. Mohammad Ali Sarlak, Asghar Abolhasani Hastiani. (2010). E-Banking and Emerging Multidisciplinary Processes: Social, Economical and Organizational Models, Idea Group Inc.
4. Авторский коллектив. Библиотека Центра исследований платежных систем и расчетов. (2010). Дистанционное банковское обслуживание, М.:Кнорус, Ципсир, 328 с. (Müəlliflər. Ödəniş və hesablama sistemlərinin kitabxana araşdırma mərkəzi . (2010). Online bank xidmətləri. M.: Knorus, Sipsir, 328 s.)
5. Алиев А.Г. Баку (2003), Проблемы информатизации общества и экономики.: ЭЛМ, 460s.
6. Антонов К.А. (2011), Дистанционное банковское обслуживание в РФ: состояние и пути развития // Банковские услуги, № 3, стр. 20-23.
7. Демкинский А.В. (2005). Деньги и кредит: Учебное пособие. К.: Дакор,
8. Ломакин Н.И., (2010), Самородова И.А. Развитие Интернет-банкинга в России в условиях формирования информационного общества // В мире научных открытий, , № 4-9, 10-11s.
9. Пашкова А.В., Иванова Ю.В. (2009). Дистанционное банковское обслуживание в России и странах Европы и США. // Методический журнал «Банковский ритейл», №2.
10. Тедеев А.А, (2010). О проблемах и перспективах развития электронной банковской деятельности (Интернет-банкинга) в России // Финансы и кредит, , № 33, 55-58 с.

11. Юрасов А.В, (2008). Основы электронной коммерции. М.:, Горячая линия-Телеком, , 480 s.

İnternet resursları

1. www.ecb.int - Avropa Mərkəzi Bankının saytı
2. www.bank.lv, www.lb.lt, www.eestipank.ee - Baltikyanı ölkələrin mərkəzi banklarının saytları.
3. www.itu.int - Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyinin saytı.
4. www.stat.gov.az- Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin saytı.
5. www.cbar.az - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı.
6. www.ibar.az, www.kapitalbank.az, www.unibank.az, www.ebankofbaku.com və s. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların saytları.
7. www.wikipedia.org.az - Wikipedia Açıq Ensiklopediya saytı.
8. www.taxes.gov.az-Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin saytı.
9. www.banco.az – Banklar Haqqında Hər Şey.
10. www.ibank.belinvestbank.by-Белинвестбанк
11. www.gencalim.az- Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi Gənclərin Problemləri Üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin saytı
12. <http://kayzen.az/tag/bank> proqramları/ -İnkişaf Etmək İstəyənlər Üçün Maraqlı Məlumatlar Olan Kolloktiv Bloq Servisinin saytı

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: Manatla müdətli əmanət və depozitlərin müdət strukturu barədə məlumat (%lə).....	27
Cədvəl 2: Ölkəmizdə bank yerli filialların ərazi üzrə təsnifatı.....	38
Cədvəl 3: Bankların məhsul və xidmətlərinin marketinqi	49
Cədvəl 4: Baltıqyanı ölkələrdə banklar tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin bankda və internet bankçılıq vasitəsilə müqayisəli xidmət tarifləri.....	53
Cədvəl 5: Ölkələr üzrə internet istifadəçilərin və mobil telefonun say.....	54

ŞƏKİLLƏRİN SİYAHISI

Şəkil 1: Bank əməliyyatlarının növləri.....	41
Şəkil 2: Kommersiya banklarının aktivlərinin xassələri.....	41
Şəkil 3: Passiv əməliyyatların ümumiləşdirilməsi.....	48
Şəkil 4: İKT-nin tətbiqində artımın ÜDM-ə təsiri.....	57
Şəkil 5: Elektron bankçılıqda istifadə olunan informasiya kommunikasiya texnologiyaları.....	58
Şəkil 6: Telefon bankçılıq.....	59
Şəkil 7: Terminal bankçılıq.....	60
Şəkil 8: Elektron bankçılıq vasitəsilə bank xidmətləri təqdim edən bankların ümumi bankların sayına nisbəti (%-lə).....	66

DİAQRAMLARIN SİYAHISI

Diaqram 1: Bank kreditlərinin həcmi, mln. manat.....	43
Diaqram 2: Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu, %-lə (01.01.2019).....	44
Diaqram 3. Əmanətlər üzrə orta faiz dərəcəsi.....	50
Diaqram 4: Bankomatlar və Pos-terminallar	51